

দিব্য-জীৱন

(জীৱনৰ নতুন প্ৰভাত)

শ্ৰীমৎ শঙ্কৰ চৈতন্য ব্ৰহ্মচাৰী
হিমালয়

মহাছ'ল বুক ষ্টল

গুৱাহাটী : অসম

প্রকাশক :

ত্ৰিবিচিত্ৰনাবায়ণ দত্তবৰুৱা

লয়াছ' বুক ষ্টল

গুৱাহাটী : অসম

১ম প্ৰকাশ :

১৯৬৩ চন

বেচ—৫০ নং পঃ

মুদ্ৰক :

ত্ৰীগুৰু প্ৰেছ

মালিগাওঁ

গুৱাহাটী

বিষয় সূচী

১। শিক্ষা—	১
২। বাল প্ৰতিষ্ঠা—	১৩
৩। ধৰ্ম্ম কি—	১৫
৪। মানৱ বিবেক—	২১
৫। ঈশ্বৰোপাসনা—	৩২
৬। গুৰুশিষ্য সম্বাদ—	৪২

জাগৰণ সঙ্গীত

আগুৰাই ব'ল আগুৰাই ব'ল আগুৰাই ব'ল,
নব ভাৰতে নব জাগৰণে নব তৰুণ দল

আগুৰাই ব'ল।

হাতে হাতে বিজয় নিচান গাই সৰে জয়গান,
নতুন ছন্দে জাগি উঠিব নব হৃদয়ৰ বল

আগুৰাই ব'ল।

দিশে দিশে চৌদিশে আজি উঠিছে হাহাকাৰ বোল,
দেশৰ বুকুত নাচিছে সোৱা দ্বিষ্ট দানৱ দল

আগুৰাই ব'ল।

বিধৰ্ম্মী আহি গুচালে ধৰ্ম্ম অধৰ্ম্মই পালে যে ঠাই,
নেজাগে যদি নৱ যুৱক নেবাজে বিজয় ঢোল

আগুৰাই ব'ল।

হাত হ'ক শক্তি মহা হৃদয় হ'ক ভক্তি ভবা,
শুদ্ধ হওঁক হৃদয় তোমাৰ জাগক ধৰ্ম্মবল

আগুৰাই ব'ল।

বিশ্ব-বিজ্ঞা লভ্য তোমাৰ জিলিকি উঠিব যে জ্ঞান,
গুচিব তিমিৰ পলাব দ্ৰোহী দেশ হ'ব উজ্জল

আগুৰাই ব'ল।

— শঙ্কৰ চৈতন্য —

ভাষা শিক্ষা

কৃত্তিকায় কৃত্তিকায় কৃত্তিকায় কৃত্তিকায়

কৃত্তিকায় কৃত্তিকায় কৃত্তিকায় কৃত্তিকায়

কৃত্তিকায় কৃত্তিকায়

কৃত্তিকায় কৃত্তিকায় কৃত্তিকায় কৃত্তিকায়

কৃত্তিকায় কৃত্তিকায় কৃত্তিকায় কৃত্তিকায়

কৃত্তিকায় কৃত্তিকায়

কৃত্তিকায় কৃত্তিকায় কৃত্তিকায় কৃত্তিকায়

কৃত্তিকায় কৃত্তিকায় কৃত্তিকায় কৃত্তিকায়

কৃত্তিকায় কৃত্তিকায় কৃত্তিকায় কৃত্তিকায়

কৃত্তিকায় কৃত্তিকায় কৃত্তিকায় কৃত্তিকায়

কৃত্তিকায় কৃত্তিকায় কৃত্তিকায় কৃত্তিকায়

কৃত্তিকায় কৃত্তিকায় কৃত্তিকায় কৃত্তিকায়

কৃত্তিকায় কৃত্তিকায় কৃত্তিকায় কৃত্তিকায়

কৃত্তিকায় কৃত্তিকায় কৃত্তিকায় কৃত্তিকায়

কৃত্তিকায় কৃত্তিকায় কৃত্তিকায় কৃত্তিকায়

কৃত্তিকায় কৃত্তিকায় কৃত্তিকায় কৃত্তিকায়

কৃত্তিকায় কৃত্তিকায় কৃত্তিকায় কৃত্তিকায়

কৃত্তিকায় কৃত্তিকায় কৃত্তিকায় কৃত্তিকায়

কৃত্তিকায় কৃত্তিকায় কৃত্তিকায় কৃত্তিকায়

৩

প্রথম কল্প

শিক্ষা

প্রাচীন কালত শিক্ষার লক্ষ্য আছিল নিবৃত্তি। সেই গতিকে সেই সময়ৰ শিক্ষাৰ ব্যৱস্থা নিয়ম সংযমৰ ওপৰত ভেটি কৰিয়েই লৌকিক ও বৈদিক বিদ্যা অৰ্জন কৰা প্ৰথা আছিল। আমা-লোকে আজি সেই আদৰ্শ বিলুপ্ত কৰি নব্য শিক্ষাত শিক্ষিত হৈ অতি বিলাসী হৈ পৰিছোঁ; নিবৃত্তিৰ কথা শুনিবলৈকে ভাল নেলাগে। নিবৃত্তি কাক কয় জানিবলৈয়ো প্ৰেচ্ছা নেজাগে। নিবৃত্তিৰ গূঢ় তাৎপৰ্য্য—বাহ্য দৃষ্ট পদাৰ্থ সমূহৰ পৰা মনোবৃত্তি অন্তৰ্মুখ কৰি অথবা অন্তৰ ৰাজ্যত প্ৰবিষ্ট কৰি আত্ম শক্তিৰ বিকাশ কৰা; অৰ্থাৎ পুৰুষাৰ্থৰ পৰিপূৰ্ত্তিৰ (consummation) নাম মোক্ষ বা আত্মোপলব্ধি। অন্তৰ্নিহিত শক্তিৰ বিকাশ কৰিবলৈ হলে লাগিব ত্যাগ, সংযম, তপস্যা আৰু ঋষী-মনীষী সকলৰ প্ৰদত্ত উচ্চ শিক্ষা বিলাকৰ প্ৰতিপালন।

কিন্তু এটা কথা, শিক্ষাৰ প্ৰথম আদৰ্শ হৈছে পিতা-মাতা আৰু গুৰুজন। আই দেউতা যদি শিক্ষিত তথা সংগুণ-সম্পন্ন হয়

তেনেহলে তেওঁলোকৰ ঔবসজাত সন্তানাদিও মান যশঃ, শীলমান আৰু বংশৰ উজ্জল কীৰ্ত্তিমান হব সন্দেহ নাই।

পুত্ৰ জন্ম গ্ৰহণ কৰিলে, বয়স ক্ৰমে এনে সুসংস্কাৰেবে সংস্কৃত কৰি তাৰ জীৱন গঠন কৰি তুলিব লাগিব যে, যিহেতু সকলো প্ৰকাৰ বিদ্যাতেই নিপুণ ও সূচ্যগ্ৰবুদ্ধি আৰু সত্য পৰায়ণ, সংযমী, ধৰ্ম্ম-প্ৰাণ হৈ উঠে। মূৰ্খতা, অস্পৃশ্যতা, দুৰ্নীতিপৰায়ণ, পাপা-চৰণ আদি যাতে বালকৰ হৃদয়ত প্ৰবেশ কৰিব নোৱাৰে, তাৰ কাৰণে পিতাক-মাকেই ক্ৰান্ত দৃষ্টি ৰাখিব লাগিব, কিয়নো শিশু বাল্যাবস্থাতেই যেনেকৈয়ে শিক্ষা দিব তেনেকৈয়ে সি গঢ়ি উঠিব। যথার্থ বিদ্যা বিহীন পুত্ৰই মাক দেউতাকৰ অন্তৰত কিমান আঘাত দিয়ে ভুক্তভুগিসকলেই জানে। আমালোকৰ শাস্ত্ৰতো আছে- “বিদ্যা বিহিনং পশুঃ” ভেড়াৰ নিচিনা বহু পুত্ৰাদিৰ আই দেউতা হোৱাও দুৰ্ভাগ্যতা; তাৰ সলনি যদি “বৰমেকো গুণী-পুত্ৰ ন চ মূৰ্খ শতান্যপি।” অৰ্থাৎ এটি মাত্ৰ মহা বিদ্যান সৰ্বগুণসম্পন্ন পুত্ৰ যদি হয় সিয়ো ভাল, কিয়নো সি বংশৰ কলঙ্ক মুচি পেলাই বংশ উজ্জল কৰিব। কিন্তু মূৰ্খ শত পুত্ৰইও শাস্তি প্ৰদায়ক হব নোৱাৰে।

আজি কালি এনেকুৱা অভিভাৱক আছে যে, তেওঁলোকে ভাবে যে, যেনেতেনে প্ৰকাৰে ম্যাট্ৰিক অথবা আই এ, বি এ টো পাছ কৰিব পাৰিলেই হল। তাৰ পিচত চাকৰি কৰি টকা ঘটাব পাৰিলে দিন কেইটা সুখেৰে যাব। ই অত্যন্ত ভুল ধাৰণা; বিদ্যা অৰ্জন কৰি পেটৰ ভাত মুঠি মাকোলোৱাই যদি জীৱনৰ উদ্দেশ্য হয় তেনেহলে পশুৰ আৰু মানৱৰ কি প্ৰাৰ্থক্য থাকিল।

পশু সকলেও নিজৰ নিত্য সেব্য আহাৰ খিনি সংগ্ৰহ কৰি থাকে। মানৱ জীৱনৰ উদ্দেশ্য পশুত বৰ্জন কৰি মানৱত্ব, দেৱত্ব ঈশ্বৰত্ব আৰু ব্ৰহ্মত্ব লাভ কৰা। খাৰি সকলৰ ভাষাত কবলৈ হলে ধৰ্ম্মাৰ্থ-কামমোক্ষত্ব লাভ কৰা। শাস্ত্ৰোক্ত “আচাৰ প্ৰথম ধৰ্ম্মঃ” অৰ্থাৎ শিষ্টাচাৰপৰায়ণ হৈ প্ৰথম লৌকিক ও বৈদিক বিদ্যা অৰ্জন কৰা, আৰু ব্ৰহ্মচৰ্য্য আদি মহাব্ৰত অৱলম্বন কৰি মহা ঐশ্বৰ্য্যশালী ধৰ্ম্ম-প্ৰাণ হৈ উঠা। হীন বীৰ্য্য পুৰুষ ক্ৰীহীন হয়। আৰু তাৰ ধাৰণা শক্তিও ক্ৰমে লোপ পায়, কিয়নো তাৰ ব্ৰেইণৰ কনভলিউশন শিথিল পৰি অবৰ্ণ্য হৈ পৰে। গতিকে বিদ্যাধ্যয়ন কাল পৰ্য্যন্ত আৰ্য্য সন্তান মাত্ৰেই অৱশ্য কৰ্তব্য। কাৰণ বীৰ্য্যই দেহৰ বৰণীয় জ্যোতি, যথা-বীৰ্য্য বৈ ভৰ্গঃ।”

বৰ্ত্তমান শিক্ষাৰ ব্যৱস্থা আমালোকে কেৱল কিতাপ পুথি-তেই সীমাবদ্ধ ৰাখিছোঁ। সেই গতিকে বিদ্যাৰ্থীৰ চৰিত্ৰ গঠন শিক্ষাৰ অন্তৰ্ভুক্ত নহয়। পাশ্চাত্য জগত কিন্তু তদ্ৰূপ নহয়; তেওঁলোক তৰুণ দলৰ শিক্ষা তথা চৰিত্ৰ গঠনৰ ফালে সজাগ দৃষ্টি ৰাখি শিক্ষা বিস্তাৰ পদ্ধতি সংশোধন আৰু সন্মাজ্জন কৰি চলিছে। আমালোকে ধৰ্ম্ম পৰায়ণ ও আন্তিক বুলি গৰ্ব্ব কৰোঁ, আৰু তেওঁলোকক নাস্তিক বুলি নকলেও তেওঁলোকৰ নিৰ্মিত জড় বিজ্ঞান অগ্ৰাহ্য কৰি হেয় মনে কৰোঁ। হেয় মনে কৰা কি উচিত? যদি তোনকুৱাই হয় তেনেহলে দিন প্ৰতিদিন অদ্ভুত শক্তি যুক্ত বিজ্ঞানৰ আৱিষ্কাৰ দেখি বিশ্ববাসী ভয়ভীত হব কেলেই? গতিকে প্ৰতি দেশৰ শিক্ষানীতি এনে সমন্বয় ও সামঞ্জস্যমূলক হোৱা

আৱশ্যক যে সেই ব্যক্তিগত, পাৰিবাৰিক, সামাজিক বাষ্ট্ৰীয় আৰু বিশ্বকল্যাণৰ প্ৰতিকূল ও পৰিপন্থী নহৈ বৰং পৰস্পৰ অনুকূল ও সহায়ক হৈ উঠে। বৰ্ত্তমান যুগত আমালোকৰ কৰ্ত্তব্য এই যে, বিদেশীৰ জড় বিজ্ঞান ও আমালোকৰ ভাৰতীয় আধ্যাত্মবিজ্ঞান সামঞ্জস্য কৰি বা যোগাযোগ ৰাখি আমালোক প্ৰাচ্য ও পাশ্চাত্য দেশৰ জ্ঞান ও বিজ্ঞান অৰ্থাৎ পাশ্চাত্য দেশৰ বিজ্ঞান তথা ভাৰতীয় জ্ঞান অধিগত কৰি উন্নতিৰ পথত অগ্ৰগতি হোৱা। এনে ভাবে উন্নতিৰ পথত অগ্ৰগতি হব পাৰিলে স্বল্পকালেই আমালোকেও ঐশ্বৰ্য্যশালী তথা আধ্যাত্মিক বিজ্ঞানৰ উচ্চ ভূমিত আৰোহণ কৰিব পাৰোঁ। আমালোকৰ ভাৰতীয় বিদ্যান সকলে পাশ্চাত্য বিজ্ঞানবাদক নিন্দা কৰি থাকে আৰু ত্যজ্য বুলি ভাবে, নাস্তিক বুলিও অপবাক্য প্ৰয়োগ কৰে। কিন্তু চিন্তা কৰি চোৱা উচিত তেওঁলোকৰ জীৱন যদি সংযম ও তপস্যাৰ প্ৰচণ্ড শক্তি সঞ্চিত নেথাকিলেহেঁতেন তেন্তে ইমানবিলাক অদ্ভুত কিংম্ভুতাকাৰ বিজ্ঞানৰ আৱিষ্কাৰ কেনেকৈ হোৱা সম্ভৱ আছিল? ইয়াৰ দ্বাৰাই জানিব পাৰি যে, তেওঁলোকৰ মূলেই আছে জাতীয় চৰিত্ৰ সংগঠন, সংযম, তপঃপুত ঐশ্বৰ্য্য ও জাতীয় একতা। যদিওবা আমালোকে পৰম ধাৰ্ম্মিক আৰু ব্ৰহ্মবাদী বুলি গৰ্ব্ব কৰি থাকোঁ, কিন্তু প্ৰায়েই ভ্ৰষ্ট চৰিত্ৰই পৰানুকৰণ প্ৰিয়। কিন্তু ভাৰতবৰ্ষও আছিল এদিন আধ্যাত্ম তত্ত্ব বিজ্ঞানত মহা সমৃদ্ধিশালী ও ঐশ্বৰ্য্যশালী। যিসময়ত ভাৰতীয় আৰ্য্য ঋষি সকল সামগানেৰে দিগ দিগন্ত প্ৰতিধ্বনিত কৰি ৰাখিছিল, যজ্ঞাহুতিৰ বিশুদ্ধ

শুগন্ধিৰে আকাশ বতাহ পৱিত্ৰ কৰি ৰাখিছিল, যজ্ঞধুমৰ তেজস্বী জল বৰ্ষিত হৈ পৃথিৱী ফল শস্যেৰে ভৰপূৰ আছিল। ঋষি সকলৰ ব্ৰহ্মবিদ্যা যত তত সৰ্বত্ৰ গুঞ্জায়মান আছিল। তপ, সংযম, সত্য ও অহিংসাদি ধৰ্ম্মপৰায়ণ মনিষীসকল এই ভূভাৰতত বিদ্যমান আছিল। তেওঁলোকৰ উদাৰ স্বভাৱ, বিশাল ব্যাপক সূচ্যগ্ৰবুদ্ধি সম্পন্ন মহা আত্ম বলে বলীয়ান আৰু লৌকিক তথা বৈদিক শিক্ষাৰো কম বৈশিষ্ট্যতা নাছিল; তাৰ প্ৰমাণ আমালোকে বালক নচিকেতা সত্যকাম ও বালক ধ্ৰুৱ আদিৰ দ্বাৰাই জানিব পাৰোঁ—সাত বছৰৰ বালক নচিকেতা পিতাকৰ আনমনা আদেশ শ্ৰৱণ মাত্ৰ পিতাৰ আদেশ প্ৰতি পালনৰ হেতু দৃঢ় প্ৰতিজ্ঞ হৈ যমৰ পুৰীলৈ খোঁজ ধৰিলে। যমৰ ওচৰত গৈ ব্ৰহ্ম বিদ্যাৰ প্ৰাৰ্থনা জনালে; যম-বাজে তৃণৰ পৰা স্বৰ্গ সুখ পৰ্য্যন্ত প্ৰলোভন দেখুৱালে কিন্তু নচিকেতা কোনো প্ৰকাৰেই ভোল নগৈ নিজৰ প্ৰতিজ্ঞাৰ ওপৰত অটল থাকিল। নচিকেতাই জানিব পাৰিছিল যে, এই পৰি দৃশ্যমান অনিত্য সংসাৰৰ ভোগ অস্থায়ী এবং বিনাশশীল। ব্ৰহ্ম বিদ্যাই জীৱনৰ একমাত্ৰ পূৰ্ণত্ব প্ৰাপ্তিৰ সাধন। এই বিলাক ঘটনাৰে বুকু দাঙি কব পাৰি যে, ঋষি যুগৰ আদৰ্শ কি উচ্চ শিক্ষাৰে গঠিত আছিল। কিন্তু হায়, আমালোকে আজি তেখেত সকলৰ সেই আদৰ্শ, শিক্ষা কালৰ প্ৰভাৱত বিলুপ্ত কৰি সৰ্বস্বহীন, অস্পৃশ্যতা, আচাৰভ্ৰষ্ট হৈ পৰিছোঁ। পিশাচ বুদ্ধি স্বার্থপৰতাৰ আদৰ্শলৈ দেশে দেশে, ৰাষ্ট্ৰে ৰাষ্ট্ৰে, প্ৰান্তে প্ৰান্তে সংঘৰ্ষ ধৰ্ম্ম সংকট, নাস্তিকতা, জাতিয়ে

জাতিয়ে বক্তাক্ত কলেবৰ ধ্বংসৰ বিচিত্ৰ লীলা-ক্ষেত্ৰ কৰি পেলা-
ইছে। ইয়াৰ ফলত জাতীয় উন্নতিৰ বদলি অৱনতিহে হৈছে।
ইয়াৰ মূল কাৰণ উচ্চ আদৰ্শ শিক্ষাৰ অভাৱ। অতএব অধঃ-
পতিত জাতিটোক পুনৰুত্থান কৰিবলৈ হলে লাগিব লৌকিক ও
বৈদিক ন্যায় যথার্থ সত্য শিক্ষাৰ বিস্তাৰ। শিক্ষাৰ অৰ্থ “ঋণং
কৃতা ঘৃতং পিবেৎ” নহয় জানিব, সংশিক্ষাহে। আৰু বিদ্যা বুলিলে
স্কুল কলেজৰ পাঠ্য পুস্তক কেইখনি অধ্যয়ন কৰাই বিদ্যা নহয়,
অথবা ইংৰাজী ভাষা আয়ত্ত কৰাই বিদ্যা নহয়। কিয়নো অৰ্থাৎ
বিদ্বান মাত্ৰেই বিদ্যা বুলিলে অষ্টাদশ মহাবিদ্যাকেই বিদ্যা বুলি
জানে। এতিয়া সেই বিদ্যাবিলাকবোৰ শিক্ষা গ্ৰহণ কৰিব লাগিব।
গ্ৰীকদেশৰ দাৰ্শনিক প্লেটোৰ মতামুসাৰে শিক্ষাৰ দুই ভাগ—
music আৰু gymnastics। গান্ধীৰ্য্য শিষ্টতা আৰু সাহসৰ
উদ্বোধনেই শিক্ষাৰ উদ্দেশ্য। কিন্তু আমালোকৰ শিক্ষাৰ উদ্দেশ্য
লৌকিক, বৈদিক, ইহলোক ও পৰলোকৰ জ্ঞান তথা বিজ্ঞান
সম্যকৰূপে জ্ঞাত হোৱা এবং তদুপৰি প্ৰতিপালনৰ নাম শিক্ষা।
আমালোকৰ জাতীয়তা কুসংস্কাৰ মুচি পেলাব লাগিব অৰ্থাৎ
জাগতিক সমাজ নৈতিক, ৰাজনৈতিক ও ৰাষ্ট্ৰ নৈতিক উজ্জ্বলতা
দূৰ কৰিব লাগিব; ক্ষুদ্ৰ মস্তিস্কেৰে ৰচিত কপল কল্পিত নাটক,
উপন্যাস যুৱক যুৱতীৰ মিলনৰ কুশ্লিত গল্প আদি অধ্যয়ন
সৰ্বথা পৰিৱৰ্জয়েৎ। ইয়াৰ সলনি ঋষি প্ৰণীত আৰ্য্য গ্ৰন্থাদিৰ
অধ্যয়ন অনুশীলনাদি কৰিব লাগিব। এইবোৰ কু-সংস্কাৰৰ
পৰা নিবৃত্তি হৈ মনুষী সকলৰ আদৰ্শ শিক্ষা গ্ৰহণ কৰিব

লাগিব, অষ্টাদশ বিদ্যাত ধুবন্ধৰ মহা বিদ্যান হৈ উঠিব লাগিব;
নহলে দেশৰ পুনৰুত্থান অসম্ভৱ। অষ্টাদশ বিদ্যা বুলিলে এই—

আয়ুৰ্বেদো ধনুৰ্বেদো গন্ধৰ্বৰ্বেদে শ্চেতি তে ত্ৰয়ঃ।

অৰ্থশাস্ত্ৰং চতুৰ্থং চ বিদ্যা হৃষ্টাদশৌবতাঃ ॥

অৰ্থাৎ শিক্ষা (বৰ্ণ বিলাকৰ উচ্চাৰণ প্ৰণালী) কল্প (বেদাঙ্গ)
ব্যাকৰণ (পাণিনীয় ব্যাকৰণ) নিক্ত, (বেদাঙ্গ) জ্যোতিষ, বেদাঙ্গ
ছন্দ (বেদাঙ্গ) বেদ—ঋগ্বেদ, যজুৰ্বেদ, সামবেদ, আৰু অথৰ্ববেদ
—এই চাৰি মূল বেদ। ঋষি মুণিসকলৰ প্ৰণীত ছয় দৰ্শন শাস্ত্ৰ-
কেই উপাঙ্গ বোলে—যথা-কপিলৰ সাংখ্য, গৌতমৰ ন্যায়, কণাদৰ
বৈশেষিক, জৈমিনিৰ মীমাংসা, পতঞ্জলীৰ যোগ, ব্যাসদেৱৰ উত্তৰ
মীমাংসা বা বেদান্ত দৰ্শন। এই ছয়খন দৰ্শনেই বৈদিক দৰ্শন
বুলি প্ৰখ্যাত। ধৰ্ম্ম শাস্ত্ৰ, (অষ্টাদশ ১৮ স্মৃতি আদি) পুৰাণ,
(বেদ ব্যাস প্ৰণীত অষ্টাদশ ১৮ পুৰাণ) আয়ুৰ্বেদ, (বৈদিক
শাস্ত্ৰ বা চিকিৎসা শাস্ত্ৰ) ধনুৰ্বেদ, (অস্ত্ৰ বিদ্যা) গন্ধৰ্বৰ্বেদ, (চিত্ৰ
ও সঙ্গীত বিদ্যা) অৰ্থ শাস্ত্ৰ, (কলা ও শিল্প বিদ্যা) আয়ুৰ্বেদ,
ধনুৰ্বেদ, গন্ধৰ্বৰ্বেদ ও অৰ্থ শাস্ত্ৰকেই উপবেদ বোলে। এই অষ্টাদশ
(১৮) বিদ্যাই ভাৰতীয় আৰ্য্যসকলৰ বিদ্যা নামে প্ৰখ্যাত। এই
অষ্টাদশ বিদ্যাৰ চৰ্চ্চা ভাৰতৰ অন্যান্য প্ৰান্তত অনেকাংশ প্ৰচলন
আছে; কিন্তু আমাৰ অসম দেশতেই এই বিদ্যা একেবাৰেই বিলুপ্ত
প্ৰায়। অতএব এই বিদ্যা শিক্ষাৰ ব্যৱস্থা নোহোৱালৈকে দেশৰ
উন্নতি অসম্ভৱ। যদি আমালোকে দেশৰ ও নিজৰ কল্যাণ চাওঁ
অৰ্থাৎ ৰাষ্ট্ৰীয়, ৰাজনৈতিক, সমাজনৈতিকৰ শান্তিৰ প্ৰত্যাশা

কৰে। তেনেহলে পূৰ্বোক্ত উচ্চ শিক্ষা বিলাকৰ প্ৰচলন আৰু জ্ঞান বিজ্ঞানৰ আশ্ৰয় লব লাগিব, অষ্টাদশ বিদ্যাৰ বহুল ৰূপে প্ৰসাৰ অৰ্থাৎ শিক্ষা ব্যৱস্থা অৱশ্য কৰিব লাগিব। সেই হেতু প্ৰত্যেক জিলাতেই প্ৰত্যেক প্ৰান্ততেই সংস্কৃত বিদ্যালয় আৰু বিশ্ববিদ্যালয় স্থাপন কৰিব লাগিব। কোমল মতি বালক-বালিকাহঁতৰ পৰা উচ্চ শিক্ষাখোঁলৈকে শিক্ষাৰ ব্যৱস্থা সুস্বচ্ছলতা পূৰ্বক শিক্ষা দিব লাগিব। আমালোকে বহুদিন ধৰি সীমাহীন জ্ঞানান্ধকাৰত কাল কটাইছিলোঁ, কিন্তু এতিয়া কুপৰ ভেকুলীৰ দৰে সীমাবদ্ধ শিক্ষাৰ আৱৰ্তনত বদ্ধ থকা উচিত নহয়, সকলো বিদ্যাতেই সকলো জ্ঞান বিজ্ঞানতে কুশলতা প্ৰাপ্ত কৰিব লাগিব। চুপ কৰি বহি থাকিবৰ সময় নাই, কাৰণ কাপুৰুষতাই উদ্যম হীনতাই সৰ্বনাশৰ মূল কাৰণ। এতেকে সেই আৰ্য্য ঋষি সকলৰ স্মৃতি, বীৰ্য্য, জ্ঞান-বিজ্ঞান, পুৰণি সংস্কৃতি আৰু আদৰ্শ শিক্ষা ফিৰাই পাবলৈ উঠি পৰি লাগিব লাগে। স্কুল বিদ্যালয়ৰ লৰা-ছোৱালী মাত্ৰেই মেধা আৰু বুদ্ধি শক্তি বিকাশ কৰিবৰ নিমিত্তে নিত্য পুৰা-গোধূলি ভিতৰে বাহিৰে শুদ্ধ হৈ আসনত বহি ঈশ্বৰৰ প্ৰতি প্ৰণতি জনাই নিম্ন লিখিত বেদৰ মন্ত্ৰ ৯ বাৰ স্পষ্ট ৰূপে পাঠ কৰিব লাগে। মন্ত্ৰ—যা মেধাং দেৱগণাঃ পিতৰশ্চেতাপাসতে। তয়া মামদ্যমেধয়াহুগে মেধাবিনং কুরু স্বাহা ॥ যজুৰ্বেদ ॥

অৰ্থ—(অগ্নে) হে জ্ঞান ও প্ৰকাশ স্বৰূপ পৰমাত্ম দেৱ (দেৱগণাঃ পিত-বঃচ), স্মৃতি বীৰ্য্য দেৱ ঋষি মুণিসকল আৰু পূৰ্বজ পালক সকল (যাং মেধাম উপাসতে) যি অপূৰ্ব প্ৰতিভা-

শালী ধাৰণ শক্তি বুদ্ধিৰ কামনা কৰি থাকে বা মহা মহা ঋষি মুণি সকলে যাক ধাৰণ কৰি আহিছে (তয়া মেধয়া) সেই বুদ্ধিৰে (অদ্য) আজিয়েই এই মূহুৰ্ত্তে (যাং মেধাবিনং কুরু স্বাহা) মোক মেধা বুদ্ধিৰে পূৰ্ণ কৰি দিয়া। হে ভগৱান! এই হেতু আমি আপোনাৰ ওচৰত বাৰ বাৰ প্ৰণতি জনাইছোঁ। যাতে মোৰ এই আশা সত্য হয়, পূৰ্ণ হয়।

এই মন্ত্ৰৰ দ্বাৰা নিত্য নিয়মিত ৰূপে ঈশ্বৰৰ প্ৰাৰ্থনা কৰিলে স্মৃতি শক্তি, মেধা শক্তি আৰু বিদ্যা বুদ্ধি বুদ্ধি পায় জ্ঞানোদয় হয়, গতিকে নিত্য পুৰা গোধূলি পৰত উক্ত মন্ত্ৰ পাঠ কৰা অত্যাৱশ্যক। আৰু এটা বিশেষ স্মৰণ ৰাখিব লগীয়া কথা এই যে পাঠশালা স্কুলত পঢ়া সৰু সৰু ছাত্ৰ-ছাত্ৰী বিলাক স্কুলৰ সময়ত উপস্থিত হৈ পাঠাৱস্ত কৰাৰ পূৰ্বে—শ্ৰীশ্ৰীসৰস্বতী দেৱীৰ স্তোত্ৰ সমবেত হৈ এক সূৰে উচ্চস্বৰে গাই তাৰ পাছত পঢ়া আৰম্ভ কৰা অত্যন্ত মঙ্গলজনক।

শ্ৰীশ্ৰীসৰস্বতী স্তোত্ৰম্।

উদ্ধৰ ভাৰতি মামজ্ঞানং	হং খলুনিখিল-জ্ঞান-নিদানম্।
দেহি সুবাসুৰ-সেৱিত চৰণং	ভীষণ-সংসাৰাৰ্ণব শৰণম্॥
সুন্দৰ-শতদল-মণ্ডিত-চৰণে	কুন্দবিনিন্দিত-সম্মিত বদনে।
শিৱসি চিৰং মে ক্ষৰতুতবাসী	নশ্যতু নিমিষাদ্ দুষ্কৃতবাসিঃ॥
শ্বেতাশ্ববধৰ-তনু তনু যুক্তে	দীপ্তাবদাতে মতি মতি মুক্তে।
কুরু মে ধ্বাস্তুধ্বাস্তুবিনাশং	ছিদ্ধি চ ভয়সং ভব ভব-পাশম্
ত্ব মসি প্ৰণবশ্চন্দসি নন্দে	সংশয়নাশিনি মুণিজন বন্দ্যে।

আদ্যা বিদ্যা বচয়সি সৰ্ব্বং হবমে তামসমহমিতি গৰ্ব্বম্ ॥
 বেত্তি ন কশ্চন কব মহিমানং ত্বমনাদ্যন্তং সত্যং জ্ঞানম্ ।
 সৃষ্টৌ ত্বমসি চ মূলা মায়া ত্বমপি জগত্তনুৰপগত-কায়া ॥
 ত্বং ভূজল মকুদলদিবা ত্বা বেদাবেদ্যন্তমসি পবা ত্বা ।
 ভামতি শুদ্ধে সায়াংপ্রাত দ'হ ম ম বুদ্ধে বৰ্জডতাং মাতঃ ॥
 প্রসবতু কারো শাস্ত্রে বুদ্ধি ভবতু চ বাদে বাচাং সিদ্ধিঃ ।
 কুঞ্চতু কুণ্ঠা দয়য়া ময়ি তে বিধিহব পূজ্যে মাধৱদয়িতে ।
 জয় জয় দেবি চবাচব সাৰে কণ্ঠ বিলম্বিত মুক্তাহাবে ।
 বীণাবঞ্জিত-পুস্তক-হস্তে ভগৱতি ভাবতি দেৱি নমস্তে ॥

এই স্তোত্র এবাৰ পাঠ কৰিব লাগে । মাত্ৰ পঢ়িলেই নহয় বা বুজিলেই নহয়—কাৰ্য্যত পৰিণত কৰিব লাগে । সংস্কৃত বিদ্যালয় বিলাকত এনেদৰে শিক্ষা দিব লাগিব যে, যি হেতু ছাত্ৰসকল মহা বিদ্যান্, সুশীল, নিৰাভিমান, সত্যবাদী, ধৰ্ম্মাত্মা, আন্তিক বুদ্ধি, নিৰালস্য, উদ্যোগী, পৰোপকাৰী, বীৰ, ধীৰ, গম্ভীৰ, শুদ্ধাচাৰ যুক্ত, শাস্তি পূৰ্ণ, শম-দমসম্পন্ন, জিতেন্দ্ৰিয়, ও সবল মতি হয়, যাতে প্রসন্ন মুখেৰে আই-দেউতাৰ, আচাৰ্য্য গুৰুজনৰ, অতিথি, বন্ধু-বান্ধৱ সকলৰ, বজা আৰু প্রজা সকলৰ প্ৰিয় কাৰ্য্য সাধন কৰে । কাৰো সৈতে কথা-বতৰা কৰোতে মুখৰ পৰা নিৰ্গত অক্ষৰ-পদ-বাক্য যি হেতু শাস্ত্ৰ ভাবে শ্ৰৱণ কৰি প্রত্যুত্তৰ দান কৰা ইত্যাদি বিশেষকৈ শিক্ষা দিব লাগে । আৰু ছাত্ৰ কদাপি অসৎ কাৰ্য্য, নিন্দিত কৰ্ম্ম, মলিন কাপোৰ ব্যৱহাৰ, উঠোতে বহোঁতে বিপৰীত আচৰণ, নিন্দা ঈৰ্ষা, দ্ৰোহ, বাদবিসংবাদ,

পৰোক্ষ নিন্দাবাদ, মিথ্যা দোষাৰোপ, চুৰি ডকাইতি, ব্যভিচাৰ, সংকৰ্ম্মৰ অনভ্যাস, অকামিলা, অকৰ্ম্মণ্য, অতিনিদ্ৰা, অধিক আহাৰ কৰা, অতি জাগৰণ, বৃথা খেল-ধেমালি, যত্ৰ তত্ৰ ব্যৰ্থ বাক্যলাপ কৰা বিষয়ৰ প্ৰতি অত্যধিক ভোগ স্পৃহা, অশ্লীল গল্প বা শ্ৰবণ কৰা, দুষ্ট সংসৰ্গে বাস ইত্যাদি নিন্দিত কাৰ্য্য সৰ্ব্বথা পৰিত্যজ্য । আৰু যদি যেনেতেনে প্ৰকাৰে নিন্দিত কৰ্ম্ম কৰি-য়েই থাকে, তেনেহলে তাক অপৰাধ অনুসাৰে দণ্ড দিব লাগে । কিয়নো শাস্ত্ৰতো প্ৰমাণ আছে—সামৃতেঃ পানিভিল্ল'ন্তি গুৰবো ন বিযোক্ষিতৈঃ । লালনাত্ৰয়িনো দোষাস্তাডননাত্ৰয়িনো গুণা ॥ (মহাভাষ্য) অৰ্থাৎ আচাৰ্য্যগণ ছাত্ৰ সকলৰ বিদ্যা তথা সুশিক্ষাৰ কাৰণে প্ৰেম ভাবৰ সৈতে স্বহস্তে দ্বন্দ্ব বিধান কৰিব, কিয়নো পুত্ৰ আৰু ছাত্ৰ সকলক যিমানেই সমাদৰ কৰিব তিমানেই সিহঁতৰ পক্ষে হানি কাৰক, অৰ্থাৎ অহিতকৰ আৰু যিমানেই তাড়ণাদি দ্বাৰা শাসন পূৰ্ব্বক শিক্ষা দিব তিমানেই সিহঁতৰ পক্ষে মঙ্গল দায়ক হব । কিন্তু এনে ভাবে দণ্ড বিধান কৰিব লাগিব যে, অঙ্গ আদি ভাঙি নেযায় অথবা মৰ্ম্মস্থানাদিত আঘাত লাগি কঠিন বেদনা অনুভৱ নকৰে । প্ৰত্যেক সংস্কৃত বিদ্যালয়েই ব্যাকৰণৰ পৰা বেদ বিভাগলৈকে স্থাপিত হয় আৰু পঢ়িবলৈ ব্যৱস্থা থাকে । ভাগৱত মহাভাৰত আদি ধৰ্ম্ম গ্ৰন্থ বিলাক আমালো-কৰ অসমীয়া গদ্য ভাঙনিৰে প্ৰকাশ কৰিলে ভাল হয় । অনেকেই কয় যে, ভাৰতৰ মধ্য উড়িষ্যা আৰু অসম দেশ একেবাৰেই অধঃপতিত, অৰ্থাৎ ধৰ্ম্মাধৰ্ম্ম কাণ্ড জ্ঞান শূণ্য, এতিয়াও অস-

মীয়াৰ চমকভণ্ডা নাই, আত্ম চেতনা জাগি উঠা নাই, আত্মোন্নতিৰ পথত অগ্ৰগামী হ'ব পৰা নাই ইত্যাদি। কথা কেইটা একে-বাৰেই সত্য আৰু বুকুত শেল বিদ্ধ কৰাৰ নিচিনা বেদনা যুক্তও। কিন্তু দুঃখৰ বিষয় অসমীয়া সন্তান নিবৰে আনৰ বাক্যবাণ সহ কৰিছে; ই যে কাপুকষৰ পৰিচয়। কিন্তু অসমীয়া সন্তান যে এতিয়াও নিদ্রিত! এই মহা চেতনাৰ দিনত নিবৰে থকাতো শোভা নেপায়, সৰে মিলি সজ্জবদ্ধ হৈ ধৰ্ম্ম-কৰ্ম্মে, বিদ্যা-বুদ্ধিত, জ্ঞানে বিজ্ঞানে, উন্নত সমৃদ্ধিশালী হৈ উঠা, তাৰ কাৰণে আপ্ৰাণ চেষ্টা কৰা। পূৰ্বোক্ত কাৰ্য্য হেতু তিনিজন অসমীয়া বীৰ সন্তানে যদি উক্ত কাৰ্য্য সম্পাদনলৈ আগবাঢ়ে তেনেহলে সৰ্বকাৰ্য্য সিদ্ধ হয়। কিন্তু আজি নহয় এদিন অৱশ্যস্তাবী হ'ব। নহলে দেশৰ কল্যাণ অসম্ভৱ। এতিয়া কথা এই—

অশ্মান্বতী বীয়তে সংবভব্বমুত্তিষ্ঠত প্রতবতা সখায়াঃ।

অত্ৰাজহাময়ে আসন্ন শেৱাঃ শিৱান্বয় মুত্তবেমাভি বাজন্ ॥

(খাণ্ধেদ ১০-৫৩-৮)

হে মিত্ৰগণ! সৌ চোৱা মহা দুঃখ অশান্তিৰে ভৰা বিচিত্ৰ সংসাৰ নদী বৈছে। তোমালোকে সৰে মিলি একপ্ৰাণ হোৱা; ধৈৰ্য্য পূৰ্বক সজাগ হৈ উঠা; আৰু পূৰ্ণ সাহসেৰে আৰু তীব্ৰ বেগে সাঁতোৰ মেলা। কিন্তু এটা কথা মনত ৰাখিবা, যিবোৰে এই পাপময় অনিত্য সংসাৰৰ পদাৰ্থ (ভোগ্য সামগ্ৰী) আদিৰে নিজৰ মঙ্গল কামনা কৰে, সিহঁতক এইপাৰতেই এৰি দিয়া; আৰু সিহঁতে অমৃত পুৰুষৰ সন্ধানত উন্মুখ ভগৱত প্ৰাপ্তিয়েই যাৰ ইচ্ছা

তেওঁলোকক লগত লৈ আমালোকে সৰে মিলি কুশলতাপূৰ্বক এই জন্ম মৃত্যু ৰূপ দুঃখময় সংসাৰৰূপী ভৱ নদীৰ পৰা যাবলৈ যত্ন কৰোঁ।

—

বাল প্ৰতিশ্ৰুতি

আমি বালক সকলে মিলি বিভূৰ মহিমা স্মৰি
মহা পূণ্যব্ৰত লৈ কৰিছোঁ আজি সৰে সত্যপণ।
প্ৰসুপ্ত হৃদয় আমাৰ একাৰে যে ভৰা হিয়াৰ
অন্তৰৰ ভেদী ৰুদ্ধ দ্বাৰ প্ৰজ্জ্বালাম দীপ্ত দীপন ॥
উষাৰ উজ্জ্বলা কিৰণ যেতিয়া হ'ব বিকীৰণ
উঠিম আলস্য ত্যাগী কুলিৰ সুপ্ৰভাতি মাতত।
হাত মুখ ধুই মুক্ত বতাহ লৈ টানি সঞ্জীৱন
ফুৰিম অতি ধীৰে ফুলনিত বা মুকলি পথত ॥
স্বাস্থ্য হ'ব তেজোদীপ্ত বৃত্তি হ'ব বিনয় প্ৰশান্ত
জীৱনৰ নতুন প্ৰভাতে ফুটিব শুভ অৰুণ।

জাগিব অবক্ষ্য আৱেগ নব নব উচ্চ বিভৱ
 বিদূৰিব বোগ শোক লভিম সৱে নব্য জীৱন ॥
 সূৰ্য্য উদয় হলে অবিলম্বে সেই উষন্ধিক্ষণে
 নিত্য পাঠ্য পঢ়া শুনাত কৰিম সৱে আত্ম দান ।
 জ্ঞান বিজ্ঞান শিক্ষা নীতি সৰ্ববিদ্যা আয়ত্ত্ব কৰি
 হম মহাবীৰ পণ্ডিত প্ৰবৰ বজ্জ দৃঢ় বলিয়ান ॥
 সত্য ব্ৰহ্মচৰ্য্য ত্যাগ সংযম ইয়ে শ্ৰেষ্ঠ সাধন
 অন্যায় অধৰ্ম্মক ভৰিবে দলিম ধৰ্ম্ম সংগ্ৰামে ।
 মুচি পেলাম বিশ্ব ভাৰতীৰ কলুষিত কালিমা
 হব পুনঃ অভ্যুদয় ঋষিৰ আদৰ্শ বিশ্ব প্ৰাণে ॥
 ভাৰত সম্ভৱ আমি হীন বীৰ্য্য নহওঁ কদাপি
 দেশ বিদেশৰ বিশ্ব মানৱৰ (আনিম) অবিবোধ গতি ।
 বিশ্বৰ বুকুত অনৈক্য সূত্ৰ চিঙি ঐক্য আনিম
 দিম মহত্বৰ পৰিচয় এই দত্ত প্ৰতিশ্ৰুতি ॥

—

ধৰ্ম্ম কি ?

ধৰ্ম্মতত্ত্ব জানিবলৈ হলে আগেয়ে ধৰ্ম্ম কি তাক বিশেষকৈ বুজিব লাগিব । ধাৰণাধৰ্ম্মমিত্যাছধৰ্ম্মে ধাৰয়তি প্ৰজাঃ । ধাৰণ কৰে কাৰণে ইয়াৰ নাম ধৰ্ম্ম । পাপ-পুণ্য, জ্ঞান-অজ্ঞান, সুন্দৰ অসুন্দৰ, ভাল-বেয়া এই সকলোবোৰ যিয়ে বিধাৰণ কৰে সেয়ে ধৰ্ম্ম । লোকত্ৰয় অৰ্থাৎ তিনিও জগৎ যদ্বাৰা ধৃত অথবা নিহিত তাকেই ধৰ্ম্ম বোলে । নাইবা লোক সকলে যাক ধাৰণ কৰি আছে সেই ধৰ্ম্ম । মাত্ৰ লোক সকলেই নহয় মহাদাদি অণুলৈকে ত্ৰিজগতত যিমান বিলাক পদাৰ্থ বিদ্যমান আছে সেই সকলোবোৰেই ধৰ্ম্মৰ দ্বাৰা ধৃত, বন্ধিত আৰু পৰিচালিত । ধৰ্ম্মেই জগৎ যন্ত্ৰৰ যন্ত্ৰী — ধৰ্ম্মেই সুখৰ স্বৰূপ । ধৰ্ম্মৰ কাৰণেই জাগতিক পদাৰ্থৰ আকুল আকাঙ্ক্ষালৈ প্ৰধাৰমান ।

দেৱতা, মানৱ, কীট, পতঙ্গ, উদ্ভিদ আৰু জড়পিণ্ড প্ৰকৃতি ত্ৰিলোকস্থ যাৱতীয় পদাৰ্থ মাত্ৰবেই ধৰ্ম্ম সাধনৰ আৱশ্যকতা আছে । কিন্তু মানৱৰ ধৰ্ম্মৰ সৈতে ধৰ্ম্ম জ্ঞানো বিদ্যমান আছে । পশু-পক্ষী, কীট-পতঙ্গ বা উদ্ভিদাদিবো ধৰ্ম্ম আছে ; কিন্তু ধৰ্ম্মজ্ঞান নাই । ধৰ্ম্মজ্ঞান আছে কাৰণেই বিভিন্ন প্ৰাণী সকলোতকৈ মানৱ শ্ৰেষ্ঠ ।

এই জগৎ সৃষ্টিৰ মধ্য মানৱাধাৰেই মুক্তিলাভৰ উপযুক্ত ক্ষেত্ৰ। সেই কাৰণেই মানৱ জন্ম জন্মান্তৰৰ সাধ্য সাধনা তথা তত্ত্বালোচনা দ্বাৰা ধৰ্ম সাধনত সমুন্নত হ'ব পাৰে আৰু মুক্তিৰ পথত অগ্ৰগামী হ'ব পাৰে। সেই কাৰণেই মানৱে চেষ্টা কৰিলে সহজতে ধৰ্ম সাধনত সাফল্য লাভ পূৰ্ণ মনস্কাম হৈ উঠিব পাৰে। অন্য জীৱে কেতিয়াও নোৱাৰে। কিন্তু সিহঁতো ধৰ্মৰ দ্বাৰা পৰিচালিত আৰু বন্ধিত। এই বিষয়ে মানৱ অনেক স্বাধীন আৰু ইতৰ জীৱ মাত্ৰেই প্ৰকৃতিৰ অধীন।

পাশ্চাত্য বৈজ্ঞানিক সকলে ক'লে যে, ক্ৰমবিৱৰ্ত্তনবাদেই এক বিন্দু বালিকণা মহামহী ধৰণীত পৰিণত হয় বা মানৱ হৈ জ্ঞানৰ জ্যোতিঃ বিকিৰ্ণ হৈ থাকে। কথাটো সঁচা, বালিৰ কণাৰ যি ধৰ্ম আছে সেই ধৰ্মেই তাক উন্নতি পথলৈ টানি লৈ ক্ৰমবিৱৰ্ত্তন বাদেই কণক অথবা জন্মান্তৰীয় ক্ৰমোন্নতিয়েই কণক, মানৱতাত পৰিণত কৰিব; ইয়াত আশ্চৰ্য্য কি থাকিব পাৰে?

কিন্তু সেই বালিকণাৰ ক্ৰমোন্নতি প্ৰকৃতিৰ ধৰ্মত সম্পাদিত হয়, আৰু মানৱৰ ধৰ্মজ্ঞান আছে কাৰণে ইচ্ছা কৰিলে সি মোক্ষ ধাম পৰ্য্যন্ত উপনীত হ'ব পাৰে, যি নেকি অন্যান্য জীৱ সকলৰ অলোভা তথা দুৰ্লভ।

কিন্তু এটা কথা—মানুহ হলেই যে ধৰ্মজ্ঞান থাকে, এই কথা সৰ্বত্ৰ স্বীকাৰ কৰিব নোৱাৰি। আজিও পাৰ্ৱত্য বনাৰণ্যত অনেক দেশত এনেকুৱা জাতি আছে যে, ধৰ্ম বস্তু কি সিহঁতে তাক নেজানে বা জানিবলৈকো ইচ্ছাও নকৰে। অসভ্য জাতিৰ

ইয়াৰ ফলত সমগ্ৰ বিশ্ববাসীৰ অন্তৰত অশান্তিৰ প্লাবনে বেৰি ধৰিছে। তেওঁলোকে কাকো সুখ শান্তিৰে জীৱনত ভোগ কৰিবলৈ নিদিয়। এইবোৰ ভোগবিলাসী আৰু স্বার্থপৰ লোকৰ কাৰণে সমগ্ৰ বিশ্ববাসীয়ে বিপদ সমুদ্ৰত পৰি ভাবিছে—এইদৰে জানো পৃথিবীলৈ শান্তি আহিব পাৰে? পাশ্চাত্য নবনাৰীক সুখিব পাৰে তেওঁলোকে শান্তি পাইছে নে নাই। তেওঁলোকে নিঃসঙ্কোচে উত্তৰ দিব যে শান্তি তেওঁলোকে পোৱা নাই আৰু সেইকাৰণে তেওঁলোক তৃষিত। বজোপুণসম্পন্ন হেতুকে মদগৰ্বেৰে গৰ্বীত তেওঁলোক। প্ৰাচ্যত আমি কি দেখোঁক! ভাৰতীয় নবনাৰীৰ পাৰ্থিৱ তথা অপাৰ্থিৱ দুয়োবিধ শান্তিৰ পথেই জ্ঞাত আছে। তেওঁলোকে মোহ আৰু অজ্ঞানতাৰ কাৰণেই পৃথিবীৰ যাবতীয় সুখ ভোগ কৰি আধ্যাত্মিক জ্ঞানাজ্জৰ্ণ আৰু ঈশ্বৰ দৰ্শন কৰিবলৈ বিচাৰে। যদিও আত্মিক উন্নতি তথা উপলব্ধিকেই তেওঁলোকে শ্ৰেষ্ঠ বুলি ভাবে, তথাপিতো প্ৰেয়-প্ৰবৃত্তি অৰ্থাৎ ভোগ তৃষ্ণাও পৰিত্যক্ত কৰিব পৰা নাই। অধি ভৌতিক সুখ আৰু আধ্যাত্মিক সুখ শান্তি যে একে প্ৰকাৰ বস্তু নহয়, তাক তেওঁলোকে অনেকেই নেজানে। সেই কাৰণে অসাধু উপায়ৰ দ্বাৰা ধনোপাৰ্জ্জন কৰিব পৰা মানুহৰ গৃহত সাধু মহাত্মা আৰু অতিথি পদাৰ্পন কৰিলে তেওঁলোকে আত্মগৰ্বত গৰ্বীত হৈ সম্পদৰ অসীম শক্তিৰ কথা ভাবি মুগ্ধ হৈ থাকে। কোনোবাই যদি নিজকে সিজনৰ ওচৰত পদলেহি যেন দেখুৱাব

পাবে তেনেহলে তেওঁৰ পবিত্ৰপুৰীৰ সীমা নেথাকে। তেওঁ জানে যে, যি কোনো উপায়েৰে হওক অৰ্থোপাৰ্জন কৰিব পাৰিলে তেওঁৰ ঘৰত দুঃখীয়া-কঙাল, সাধু-মহাত্মা আহিব আৰু তেওঁলোকে উচ্চ সম্বোধনেৰে সম্বোধন কৰি মাতিব। তাতো পায় তেওঁলোকে এক প্ৰকাৰ শান্তি। কিয়নো প্ৰকৃত শান্তিৰ কথা তেওঁ নেজানে। কোনোজনে সাধু-সন্ন্যাসীক দান কৰিছে, মন্দিৰ মেৰামত কৰি দিছে অথবা নতুন মন্দিৰ নিৰ্মান কৰি দিছে; নাইবা আনফালে অৰ্থানুকূলতা বশতঃ নানান দেশীয় মূল্যবান বস্তুৰ সুখ-সন্তোষ লাভ কৰিব পৰিছে, আনৰ হক মাৰি নিজৰ উদৰ পূৰ্ত্তী কৰিছে। তথাপিহে তেওঁলোকে পূৰ্ণ শান্তি পাইছে বুলি কেতিয়াও কব নোৱাৰে। শান্তি বোলা বস্তুটো সহজতে হস্তগত কৰিব নোৱাৰি, অনুভৱহে কৰিব পাৰি। ভোগবদ্বাৰা কামনা বাসনাৰ নিবৃত্তি অসম্ভৱ, অগ্নিত ঘৃতাহুতি দিয়াৰ নিচিনা সেইবোৰৰ বুদ্ধি হৈ থাকে। সেইকাৰণে শাস্ত্ৰত কৈছে—

ন জাতু কামঃ কামানামুপ ভোগেন শাম্যতি।

হবিষা কৃষ্ণবত্ৰৈব ভূয় এবাভি বৰ্দ্ধতে ॥

সংসাৰৰ মানুহ মাত্ৰেই ইন্দ্ৰিয় সুখ ভোগত মত্ত। বাসনাই ভোগেচ্ছাৰ কাৰণ। বাসনাৰ দ্বাৰা পৰিচালিত হৈ মানুহে বিষয় ভোগ এৰি মূৰ্ত্তকালো থাকিব নোৱাৰে। এই বাসনাৰ অৰ্থাৎ বিষয় ভোগেচ্ছাৰ নিবৃত্তি হয়—জীৱৰ জন্ম মৰণৰূপ যন্ত্ৰণাৰ পৰা অব্যাহতি পাই। মানুহৰ অন্তঃকৰণত কোনো

চিন্তা বা ভাব, কামনা অথবা বাসনা উদিত হলেই তাৰ এটা চিত্ৰ চিত্ৰৰূপী দৰ্পণত অঙ্কিত থাকি যায়; তাকেই সংস্কাৰ বোলে। কৰ্ম্ম আৰু কামনা জাত সংস্কাৰেই জীৱৰ জন্মান্তৰ প্ৰাপ্তিৰ কাৰণ। দৰ্শন শাস্ত্ৰত কৈছে—‘সতি মূলে তদ্বিপাকে জাত্যাযুৰ্ভোগাঃ।’ অৰ্থাৎ যিয়ে যেনেকুৱা কৰ্ম্মানুষ্ঠান কৰি যেনে ধৰণৰ সংস্কাৰ সঞ্চিত কৰে সিয়ে সেই সংস্কাৰ মতেই জাতি, আয়ু, তথা ভোগ প্ৰাপ্ত হয়। অধিভৌতিক, অধিদৈৱিক আৰু আধ্যাত্মিক এই দুঃখ ত্ৰয়ৰ হাত এবাৰৰ উপায় ঈশ্বৰ উপাসনা আৰু আত্মানুসন্ধান। কিয়নো উক্ত ত্ৰিবিধ দুঃখেই অশান্তিৰ দ্যোতক।

সৰ্বপ্ৰথম ইন্দ্ৰিয় গ্ৰাহ বিষয় শব্দ, স্পৰ্শ, ৰূপ, ৰস আৰু গন্ধাদিৰ ভোগ স্পৃহা ধীৰে ধীৰে ত্যাগ কৰিবৰ চেষ্টা কৰিব লাগে। তাৰ পিছত মনেন্দ্ৰিয়াদি বাহ্য বিষয়-বাসনাৰ সংযোগ সম্বন্ধ ত্যাগ ও সংযম পূৰ্বক নিজ ইচ্ছাধীন ৰাখি বৃত্তি অন্তৰ মুখ কৰি ঈশ্বৰ উপাসনা, ঈশ্বৰ চিন্তন অথবা যোগ সাধনাদি অভ্যাসবদ্বাৰা মনোবৃত্তি উৰ্দ্ধগামী কৰি পৰেমেশ্বৰৰ এই সৃষ্টি লীলা মাধুৰ্য্য তথা সৃষ্টিৰ অপূৰ্ব ৰহস্য সম্যক্ জ্ঞাত হবলৈ চেষ্টা কৰিব লাগে। দৃশ্যমান পদাৰ্থ (বস্তু) মাত্ৰেই পৰিবৰ্ত্তন-শীল, অনিত্য আৰু ক্ষণভঙ্গুৰ। আজি আছে কালি নাই, মৰিলেও লগত নেযায়। তেনেহলে সেই অনিত্য বস্তু প্ৰাপ্তিলৈ ইমান স্পৃহা কেলেই! ইয়াৰ মূল কাৰণ হ’ল অজ্ঞানতা। সেই অজ্ঞানতা দূৰ কৰিবলৈ হলে ঈশ্বৰৰ কৃপা লাগে। ঈশ্বৰৰ

কৃপা লাভ কৰিবলৈ হলে গুৰুৰ সান্নিধ্য লাভ শাস্ত্ৰবাক্য বিশ্বাস আৱশ্যক।

ত্যাগেই সুখ শান্তিৰ মূল কাৰণ, আৰু বাসনাই দুঃখৰ মূল কাৰণ। সকলো সময়তে সকলো ঘাত-প্ৰতিঘাত দুঃখ দৈন্যৰ মাজেদিও ধৈৰ্য্য অৱলম্বন পূৰ্বক সন্তোষেৰে থাকিব লাগে। 'সন্তোষঃ পৰম্ সুখম্' সকলো অৱস্থাতেই সন্তুষ্ট হৈ থাকিব লাগে। তেতিয়া শান্তি তথা সুখ লাভ হয়। মানুহৰ দৈহিক সুখ শান্তি মাত্ৰ লাভ কৰাই প্ৰধান উদ্দেশ্য নহয়। 'অয়ংহি পৰমো ধৰ্ম্মো যৎ যোগেনাত্ম দৰ্শনম্'। আত্মা সুখ স্বৰূপ। সেই কাৰণে যোগাদি সাধনাৰ দ্বাৰা আত্মাৰ দৰ্শন কৰাই পৰম ধৰ্ম্ম। আত্ম দৰ্শন হলে সকলো শোক, তাপ, দুঃখ, অশান্তি ও ভৱ-বন্ধন ছিন্ন হয় সন্তুষ্টিত যায়, মানৱ পৰমানন্দত উপনীত হয়, পৰম তৃপ্তি লাভ কৰে।

মৃত্যুৰ সময়ত একমাত্ৰ ধৰ্ম্মেইহে লগত যায় বাকীবোৰ অসাৰ। গতিকে আত্মসুখে সুখী থকা অতি আৱশ্যক। কিয়নো 'মস্তাত্মমুক্তৌ ন সতেত মূঢ়াঃ স হাত্মহা স্বং বিনিহন্ত্য সদ-গ্ৰহাৎ' ॥ যিয়ে বহু জন্মার্জিত পুণ্যৰ ফলত দুৰ্লভ মানৱ জন্ম লাভ কৰি আৰু বেদাদিশাস্ত্ৰত বিশেষ অভিজ্ঞ হৈয়ো সংসাৰ সাগৰৰ পৰা আত্ম পৰিত্ৰাণৰ কাৰণে যত্নবান নহয়, সেই অসৎ পদাৰ্থগ্ৰাহী মূঢ় বুদ্ধি লোকক আত্মঘাতী বুলি কোৱা হয়। আত্মাইহে পৰম সুখ আৰু শান্তিৰ মূল কাৰণ, মানুহ হব লাগে আত্মাভিমুখী।

মানৱ বিবেক

এই পৰি দৃশ্যমান বিৰাট বিশ্বভূমণ্ডল জগৎখন দেখি সাধাৰণতঃ প্ৰশ্ন উঠে যে, এই বিশ্ব সৃষ্টি ক'ৰ পৰা উৎপন্ন হৈছে? ইয়াৰ ৰচয়িতা কোন আৰু তেওঁৱেই বা কেনেকুৱা? আমাৰ হিন্দু শাস্ত্ৰত আছে—ওঁ আত্মা বা ইদমেক এবাগ্ৰ আসীম্নান্যৎ কিঞ্চণ মিষৎ। স ঈক্ষত লোকান্ সৃজাইতি ॥ সৃষ্টি ॥ সৃষ্টিৰ পূৰ্বে একমাত্ৰ পৰব্ৰহ্ম পৰমাত্মাইহে বিদ্যমান আছিল। অন্য কোনো সৃষ্ট পদাৰ্থ নাছিল। লোক সৃজন পিছৰ অৱস্থা। পৰমাত্মাৰ এই ইচ্ছাশক্তিৰ নাম মায়া। এই জড়-চেতনাত্মক সম্পূৰ্ণ জগৎ আৰু নাম ৰূপময় স্কুল সূক্ষ্ম আদি জগৎত্ৰয় অব্যক্ত অৱস্থাৰ পৰাই উৎপন্ন হৈছে। অৰ্থাৎ সৰ্ব শক্তিমান পৰমাত্মাই ইয়াক জগৎৰূপে সৃষ্টি কৰিছে।

জগতৰ আদি কাৰণ ব্ৰহ্ম। ব্ৰহ্ম আশ্ৰিত মায়া বা প্ৰকৃতিৰ পৰা সত্ত্ব-ৰজঃ আৰু তম এই গুণ ত্ৰয়ৰ উদ্ভৱ হয়।

প্রকৃতি গুণত্ৰয় আশ্রয় কৰি মায়া ও অবিদ্যাক্ৰমে দ্বিধা বিভক্ত হয় ; ব্ৰহ্মও বিবৰ্ত্ত ভাবে মায়াশ্ৰিত চৈতন্য ঈশ্বৰ আৰু অবিদ্যাশ্ৰিত চৈতন্য জীৱ সংজ্ঞক হয়। অৰ্থাৎ কাৰণ ভাবক বাবে অন্তৰ্য্যামী ঈশ্বৰ উপাধি ও কাৰ্য্য ভাবক বাবে অহংপদবাচ্য জীৱোপাধি। ব্ৰহ্ম অদ্বৈত হৈয়ো কাৰ্য্যকাৰণ হেতু দ্বৈতৰূপে প্রতীয়মান হয়। এই দ্বৈত ভাব নিৰাকৰণ কৰিবৰ উপায় বিবেক। জীৱৰ বিবেক জ্ঞান উপস্থিত হলে জীৱেশ্বৰোপাধি নাশ হৈ কেৱল শুদ্ধ চৈতন্য মাত্ৰ অৱশিষ্ট থাকে। সেই অৱশিষ্ট শুদ্ধ চৈতন্যই অদ্বৈত ব্ৰহ্ম। এনেকুৱা ব্ৰহ্মজ্ঞান হলে সংসাৰ বন্ধন মুক্ত হয়। জ্ঞানেই অবিদ্যানিবৃত্তিৰ সোপান আৰু মুক্তিৰ একমাত্ৰ উপায়।

লৌকিক কৰ্ম্মৰদ্বাৰা বা কৰ্ম্মসহকৃত জ্ঞানৰ দ্বাৰা মোক্ষ লাভৰ আশা অসম্ভৱ। গতিকে জ্ঞানৰ দ্বাৰাইহে মুক্তি লাভ হয় যথা-‘জ্ঞানাদেবতু কৈবল্যম্। খনতে জ্ঞানান্ন মুক্তিঃ।’ অৰ্থাৎ জ্ঞানৰ দ্বাৰাইহে মুক্তি লাভ হয়, সম্যক্ জ্ঞান বিনা মোক্ষ লাভ হব নোৱাৰে ই ধ্ৰুৱ সত্য। কাৰণ অজ্ঞানৰ সৈতে কৰ্ম্মৰ কিংচিৎমাত্ৰ বিৰোধ নথকা হেতু কৰ্ম্ম অজ্ঞান নাশক হব নোৱাৰে। জীৱে কৰ্ম্মৰ দ্বাৰা জন্ম গ্ৰহণ কৰে আৰু কৰ্ম্মৰ দ্বাৰাই বিনাশ প্ৰাপ্ত হয় অৰ্থাৎ অধঃপতিত হয়। জন্ম মৃত্যু প্ৰবাহ কৰ্ম্মৰেই ফল। অজ্ঞানী লোক তথা বেদান্ত শাস্ত্ৰাদি শ্ৰৱণ পৰাঙ্গুখ, পাণ্ডিত্যাভিমানী ঈশ্বৰ আৰু গুৰু অনুগ্ৰহ বহিত লোক সুখ স্বৰূপ আত্মাক জানিব নোৱাৰি

বিষয় ভোগ আদিকেই সুখ স্বৰূপ বুলি জ্ঞান কৰি বাহ্য সুখৰ নিমিত্তে প্ৰাণপনে প্ৰযত্ন কৰে। জ্ঞানহীন মানুহে নেজানে যে, এই জগতত প্ৰিয় বস্তুৰ সংযোগ ও উপভোগাদিত সকলো প্ৰাণীৰেই যি আনন্দ অনুভূত হয় সি সেই বস্তুৰ ধৰ্ম্ম নহয় ; বিষয়জ সুখ কৰ্ম্মৰ উৎকৰ্ষ বশতঃ মাথোন নানা প্ৰকাৰৰ সুখানুভূতি হৈ থাকে। অতএব বিষয় সম্পৰ্ক জনিত সুখ বিষ-মিশ্ৰিত অন্নৰ দৰে অতি বিষাক্ত। আত্মা সুখ স্বৰূপ। আত্মাৰ সংযোগ হেতু বিষয় সমূহত সুখ অনুভূতি হয়। অৰ্থাৎ বিষয়ৰ সান্নিধ্যৰ কাৰণে যি সুখ উপলব্ধি হয় সেইটো বিষমভূত চৈতন্য অংশৰ ক্ষুৰণ মাত্ৰ ; অচেতন জড় পদাৰ্থৰ নহয়।

নাস্তিক সকলে কয় যে, দেহটোৱেই আত্মা। দেহৰ মৃত্যু হলে আত্মাৰো মৃত্যু হয়। যদি দেহ আত্মা নহয় তেনেহলে মৃত্যুৰ পাছত আত্মাৰ অস্তিত্ব থাকে ইয়াৰ প্ৰমাণ কি? সেই গতিকে জীয়াই থকা দিন কেইটা জাগতিক সুখ ভোগ কৰি যোৱাই উচিত। জন্মান্তৰ কোনেও দেখা নাই। ‘এষ পুৰুষোহন্নৰময়ঃ’ অৰ্থাৎ এই পুৰুষ (দেহ) অন্নৰ সাৰাংশ বিকাৰভূত এই শ্ৰুত্যান্ত। সেই কাৰণে চাৰ্ব্বাক মতাবলম্বী সকলৰো মন্তব্য এই যে, শ্ৰুতি এই শৰীৰটোকেই পুৰুষ বুলি কৈছে, সেই গতিকে পুৰুষেই আত্মা, এই স্থূল দেহটোৱেই আত্মা সিদ্ধ হয়।

আস্তিকবাদী সকলৰ মতে প্ৰত্যুত্তৰ এই যে--ইন্দ্ৰিয়-

বিলাকৰ অধীন এই জড় দেহ কেনেকৈ আত্মা হোৱাটো সম্ভৱ ! সেই দেহ ইন্দ্ৰিয়বিলাকৰ দ্বাৰা পৰিচালিত হৈ ক্ৰিয়া কৰে, নিজৰ কৰ্ত্তৃত্ব ধৰ্ম নাই। গৃহ যেনে গৃহস্থৰ অধীনক আশ্ৰয় তদ্রূপ দেহ ইন্দ্ৰিয়সকলৰ আশ্ৰয়। পঞ্চভূতৰ সংঘাটৰ দৰে এই বিকাৰবান দেহ, যাৰ বালা-যৌৱন বান্ধিক্যাদি বিবিধ অৱস্থামুক্ত মল-মূত্ৰ ক্লেদাদি পূৰ্ণ এই ঘৃণাৰ ভাণ্ডাৰ, কদাপি আত্মা হ'ব নোৱাৰে। দেহৰ মৃত্যু হলেও আত্মাৰ বিনাশ নহয়। চৈতন্য স্বৰূপ আত্মা আৰু এই জড় দেহৰ বিয়োগ ঘটিলে অচৈতন্য দেহ ক্ৰিয়াহীন হৈ পৰে, তাকেই মৃত্যু বোলা হয়। মৃত্যুৰ পাচত দেহ গলি পচি যায়, কিন্তু আত্মা অজ-ৰামৰ হৈয়ে থাকে। অৰ্থাৎ দেহ নাশ হলেও আত্মাৰ অস্তিত্ব বিদ্যমান থাকে। মানুহৰ মৃত্যু হোৱাৰ পিছত তাৰ লিঙ্গদেহ (সূক্ষ্ম-কাৰণ দেহ) অনন্ত আকাশত উপনীত হৈ সূক্ষ্ম জগতত বিচৰণ কৰে। জীৱ মৃত্যুৰ পিছতেই লগে লগে জন্মগ্ৰহণ নকৰে, পূৰ্বজন্মোপাৰ্জিত সংস্কাৰ ভোগ কৰিবলৈ জন্ম গ্ৰহণ কৰিবৰ কাৰণে তাৰ আধাৰ তৈয়াৰ নোহোৱা-লৈকে তাতেই অৱস্থান কৰিব লগাত পৰে। তাৰ পিছত আধাৰ তৈয়াৰ হলে নিজ কৰ্ম্মোপাৰ্জিত সংস্কাৰ অনুসাৰে তাৰ ফল ভোগাৰ্থ (পুনঃ জননী জঠৰে শয়নম্) সংস্কাৰ অনুসৰি যি কোনো যোনিত জন্মগ্ৰহণ কৰে। মুক্তি লাভ নোহোৱালৈকে (যাবজ্জননং তামম্বৰণং) জন্ম নিবৃত্তি কদাপি নহয়। সেই কাৰণেই আন্তিক লোকে জন্মান্তৰ বাদ স্বীকাৰ,

কৰে। তাৰ স্পষ্ট প্ৰমাণ এই ভূ ভাৰতত অনন্ত কোটি মানৱে সুখ দুঃখ সন্তাপ আদিত মুহুমান; নিশ্চয় ই জন্ম জন্মান্তৰোপাৰ্জিত কৰ্ম্মৰেই ফল। গতিকে জন্মান্তৰবাদো সত্য। বাক তোমাৰ জন্মান্তৰবাদ সত্যই হওঁক, আৰু দেহ-টোও আত্মা হওঁক; কিন্তু ইন্দ্ৰিয়বোৰ কেনেকৈ হ'ব পাৰে? তেতিয়া হলে মই কলো, মই অন্ধ, মই বোবা এই ৰূপ অনুভৱ বশতঃ ইন্দ্ৰিয়াদিক আত্মা বোলা উচিত। বিচাৰ কৰিলে ইন্দ্ৰিয়বিলাক আত্মা হ'ব নোৱাৰে। অৰ্থাৎ কৰণ-বিলাক কুঠাৰৰ নিচিনা জড় হৈ থাকে; যুদ্ধত ৰাজকুমাৰৰ জয় হৈছে বুলি কোৱা হয়। কিন্তু তবোৱালৰ জয় হৈছে বুলি কাৰো মুখতে কোৱা শুনা নাই। ইন্দ্ৰিয়বিলাকো জড়, গতিকে ইন্দ্ৰিয় সকলতকৈ মন শ্ৰেষ্ঠ। তাৰ প্ৰমাণ 'ইন্দ্ৰিয়া-নাং মনোনাথঃ' ইন্দ্ৰিয়বোৰৰ বজা বা সঞ্চালক মন অৱস্থিত। অৰ্থাৎ ইন্দ্ৰিয়সকলৰ অধিপতি ওপৰে মন বিদ্যমান। এই হেতু ইন্দ্ৰিয়বোৰ আত্মা হ'ব নোৱাৰে।

তেনেহলে প্ৰাণকেই আত্মা বুলি ক'ব পাৰিনেকি! প্ৰাণো কদাপি আত্মা হ'ব নোৱাৰে; কাৰণ প্ৰাণ আত্মা অপেক্ষাজাত বায়ু মাত্ৰ। কৰ্ম্মকাৰক যেনে যাঁতাৰ বায়ু এবাৰ ভিতৰলৈ নিয়ে এবাৰ বাহিৰলৈ উলিয়াই দিয়ে, ঠিক তেনেকুৱাই প্ৰাণ আমালোকৰ নাকেদি আবাগমন কৰি থাকে মাত্ৰ;—ইয়াৰ হিত-অহিত-তথা নিজকো জানিবৰ শক্তি নাই; গতিকে প্ৰাণ আত্মা কেনেকৈ হ'ব পাৰে? তদুপৰি প্ৰাণ অচেতন,

চঞ্চল আৰু সৰ্বদা ক্ৰিয়াশীল ; অত এব প্ৰাণ আত্মা হব নোৱাৰে। প্ৰাণবায়ু দেহস্থ কাৰ্য্য ও স্থান ভেদে পঞ্চ প্ৰকাৰ প্ৰাণ-অপ্ৰাণ-সমান-উদান ও ব্যানাতি। প্ৰশ্ন হব পাৰে, যদি প্ৰাণ ক্ৰিয়াশীল আৰু চঞ্চল, তেনেহলেতো তাৰ চৈতন্যত্ব ধৰ্ম্ম স্বাভাৱিক। জড় অৰ্থাৎ অচৈতন্য কেনেকৈ হব পাৰে ? তদুত্তৰত কব লাগিব যে, চৈতন্য স্বৰূপ আত্মাৰ সংযোগ সম্বন্ধহেতুকে জড় পদাৰ্থ সমূহ চৈতন্যবৎ অনুভূতি হয়। মন সৰ্ববিষয়ে জ্ঞাত আৰু সকলো বিষয়তে জ্ঞানৰ কাৰণ ; সেই-বাবে মনেই আত্মা। বিচাৰ কৰিলে মনো আত্মা নহয়। মনত চক্ষু আদি ইন্দ্ৰিয়ৰ দৰে এক ইন্দ্ৰিয়মাত্ৰ তাৰ আত্মত্ব কেনেকৈ সম্ভৱ হব পাৰে ? কৰণ-কৰ্ত্তা-কৰ্ত্তক কৰ্ম্মত নিয়ো-জিত হয় ; নিজে (আত্মা) প্ৰবৃত্ত নহয়। যি কৰণৰ প্ৰয়ো-জক আৰু কৰ্ত্তাৰো কৰ্ত্তা সেয়ে আত্মা। আত্মা স্বতন্ত্ৰ, আত্মাই পুৰুষ, আত্মা কদাপি প্ৰযোজ্য হব নোৱাৰে। মনৰ স্বৰূপ ‘সংকল্প বিকল্পাত্মক মনোঃ’ অৰ্থাৎ মনৰ সংকল্প বিকল্প ৰূপ ধৰ্ম্ম ; গতিকে মন কদাপি আত্মা হব নোৱাৰে। তেনে-হলে বুদ্ধিয়েই আত্মা, কিয়নো—“বিজ্ঞানাং যজ্ঞং তনুতে কৰ্ম্মাণি তনুতেহপিচ” এই শ্ৰুতি বাক্যৰ দ্বাৰা স্পষ্ট বুদ্ধিৰ কৰ্ত্তৃত্ব প্ৰতিপাদন কৰা হৈছে ; গতিকে বুদ্ধিৰ আত্মত্ব যুক্তি সঙ্গত। বিজ্ঞানবাদী বৌদ্ধসকলৰ এই সিদ্ধান্তত বিভাৰ মতাবলম্বীগণ ও নৈয়ায়িক এতদুভয় মতাবলম্বী সকলেই দোষা-ৰ্পণ কৰি থাকে। তেওঁলোকে কয় যে, বুদ্ধি কেনেকৈ আত্মা

হব পাৰে ? বুদ্ধি অজ্ঞানৰ কাৰ্য্য, প্ৰতিক্ষণেই বিনাস ; বুদ্ধি প্ৰভৃতি সকলো বস্তুৰ অজ্ঞানত লয় দেখিবলৈ পোৱা যায়, সেই কাৰণে মই অজ্ঞ এই ৰূপ অনুভূতি সকলোৰেই অনুভব্য ; গতিকে অজ্ঞানেই আত্মা, বুদ্ধি কদাপি আত্মা হব নোৱাৰে। যদি কোৱা হয় অজ্ঞান শব্দৰ অৰ্থ জ্ঞানাভাৱ, আত্মা আনন্দ-ময়, অজ্ঞান ও আনন্দ ঐক্য হব নোৱাৰে। ইয়াৰ উত্তৰ এই যে আত্মাৰ যি আনন্দৰ কথা কোৱা হৈছে তাৰ অৰ্থ দুঃখাভাব। মোক্ষ ও সুষুপ্তি কালত দুঃখ নেথাকে। দুঃখ নথকাৰ কাৰণেই আনন্দ শব্দ প্ৰয়োগ কৰা হয়। সুষুপ্তি কালত বুদ্ধাদি অজ্ঞানত লয় প্ৰাপ্ত হয় ; সেই নিমিত্তে সুষুপ্তি কালত দুঃখী মানুহৰো আনন্দময়তা থাকে। এইদৰে—‘মই একো নাজানো’ এনেকুৱা অজ্ঞান বোধক অনুভব দেখি-বলৈ পোৱা যায়। সেই কাৰণে অজ্ঞানেই আত্মা। কিন্তু অন্য মতাবলম্বী সকলে ‘অজ্ঞানেই আত্মা’ এই মতবাদৰ প্ৰতি দোষ আঙুলিয়াই কয় যে, জ্ঞান উপলব্ধ যদি সততে বিদ্যমান তেন্তে অজ্ঞানেই কেনেকৈ আত্মা হব পাৰে ? অৰ্থাৎ আমি সুখেৰে টোপনি গৈছিলোঁ, একোকে জানিব নোৱাৰি-ছিলো। এই যে অনুভূতি সেই জ্ঞান। জ্ঞান নেথাকিলে টোপনি ভঙাৰ পিছত মই সুখেৰে টোপনি গৈছিলোঁ, একোকে জানিব পৰা নাছিলোঁ ইত্যাদি একো কব নোৱাৰিলোহেতেন। ইয়াৰ দ্বাৰা জানিব পাৰি যে, জ্ঞান বিদ্যমান আছিল। সেই গতিকে অজ্ঞানেই আত্মা নহয় জ্ঞানাজ্ঞানেই আত্মা। আমা-

লোকৰ আন্তিক মতানুসাৰে কবলৈ গলে তেওঁলোক উভয় পক্ষেই যুক্তিহীন আৰু ভ্ৰম পূৰ্ণ। জ্ঞান আৰু অজ্ঞান পোহৰ আৰু অন্ধকাৰৰ দৰে। ই উভয়েই পৰস্পৰ বিৰুদ্ধ ধৰ্ম্মযুক্ত। প্ৰকাশ হলে এন্ধাৰ পলায়, সেইদৰে জ্ঞানোদয় হলে অজ্ঞানৰ বিলুপ্তি ঘটে; তেনেহলে জ্ঞানাজ্ঞানেই আত্মা কেনেকৈ হব পাৰে? যদি কোৱা হয় যে জ্ঞানাজ্ঞান অভাৱ স্বৰূপ মহা শূন্যই আত্মা! সিয়ো অসম্ভৱ, কিয়নো শূন্য শব্দৰ অৰ্থ আকাশ বুজায়; আকাশ সৰ্ব পদাৰ্থ সমূহক অৱকাশ প্ৰদান কৰি থাকে মাত্ৰ। গতিকে শূন্য আত্মা কদাপি হব নোৱাৰে।

প্ৰশ্ন—সুষুপ্তিৰ কালত সকলো পদাৰ্থ (মন-ইন্দ্ৰিয়-বুদ্ধি আদি) কাৰণত লয়প্ৰাপ্ত হয়, তেতিয়া শূন্যবাদে অন্য কোনো বস্তুৰ উপলব্ধি নহয়; সেই গতিকে শূন্যই যদি আত্মা নহল, তেনেহলে আত্মা কোন? সুষুপ্তিৰ পিচতো যদি আত্মাৰ অস্তিত্ব থাকে তেনেহলে তাৰ উপলব্ধি নোহোৱাৰ কাৰণ কি? অহংকাৰাদি বাধিত হলেও আত্মা স্বয়ং বাধিত নোহোৱাৰ কাৰণ কি? ইয়াৰ প্ৰত্যুত্তৰ দিব লগা হলে কব লাগিব যে, জ্ঞানী পুৰুষে অন্য প্ৰমাণৰ দ্বাৰা বাধিত বস্তুৰ সত্যতা স্বীকাৰ নকৰে, তথা সুষুপ্তি কালে অব্যক্ত সংজ্ঞক প্ৰজ্ঞা প্ৰবুদ্ধ থাকোতে শূন্যত্বও সাধিত হব নোৱাৰে। সুষুপ্তি কালৰ বিদ্যমান শূন্যৰ জ্ঞাতাকেই আত্মা জানিব। অৰ্থাৎ সুষুপ্তি কালে শূন্যই থাকে এই যে অনুভব ই শূন্যৰ পৰা

ভিন্ন সিদ্ধ হয়; গতিকে শূন্যৰ অনুভূতিতাই আত্মা। নৈব বাচান মনসা প্ৰাপ্তুং শক্যোন চক্ষুৰা। অণ্ডীতিৰ বতোহন্য একথং তদুপলভ্যতে ॥ ইতি শ্ৰুতে। আত্মা বাক্য মন আৰু চকুৰ অগোচৰ। সুতৰাং আন্তিক ভিন্ন নাস্তিক সকলে কেনেকৈ তাৰ উপলব্ধি কৰিব পাৰে? দেহ-মন-ইন্দ্ৰিয়-বুদ্ধি-অহংকাৰাদি সকলো প্ৰকৃতিৰ বিকাৰ ও জড়, আত্মচেতন্যৰ সংযোগ সম্বন্ধ হেতু সকলো কাৰ্য্যকৰ হয়। আত্মা স্বয়ং প্ৰকাশক তাৰ কোনো প্ৰকাশক নাই আৰু অনুভূতিও নাই, যিয়ে জাগ্ৰত-স্বপ্ন-সুষুপ্তি কাল ত্ৰয়োৰ জ্ঞাতা আৰু সাক্ষী।

আত্ম তত্ৰ নিকপনাৰ্থ উপনিষদৰ এটা দৃষ্টান্ত উদ্ধৃত কৰা হৈছে।

আত্মানং বথিনং বিদ্ধি শৰীৰং বথমেবতু।

বুদ্ধিং তু সাবথীং বিদ্ধি মনঃ প্ৰগ্ৰহমেবচ ॥

ইন্দ্ৰিয়াণি হ যানাত্তৰিষয়াং স্তেষু গোচৰান্।

আত্মেন্দ্ৰিয়মনোযুক্তং ভোক্তেত্যাত্মনিষীণঃ ॥ কঠ শ্ৰুতি।

অৰ্থাৎ-মানৱ দেহটোৱেই হল বথ দশ, ইন্দ্ৰিয় এই বথৰ ঘোঁড়া, আৰু মনেই হল ইন্দ্ৰিয় ৰূপী ঘোঁড়া বিলাকৰ লেকাম্ আৰু বুদ্ধি হল সাবথি অৰ্থাৎ বথ সঞ্চালক, আত্মাই এই বথৰ বথী বা স্বামী। এই দৃষ্টান্তৰ দ্বাৰা বুজিব পাৰি যে, দেহ-মন-বুদ্ধি আদি আত্মা নহয়, দেহ মন বুদ্ধি আদিৰ যিয়ে অধিষ্ঠাতা বা স্বামী সেই আত্মা।

অশব্দম্পর্শমকপমবায়ং

তথাহ বসন্তিত্য মগনুবচ্ছ যৎ ।

অনাদ্যনন্তমহতঃ পবং ধ্রুবং

নিচাৰ্য্য তন্মত্সামুখাৎ প্রমুচ্যতে ॥ কঠ শ্রুতি ॥

এই আত্মা শব্দ-স্পর্শ-কপ-বস আৰু গন্ধাদি বহিত ।
আত্মা অব্যয় অৰ্থাৎ কয়বহিত । আত্মা নিত্য অনাদি অনন্ত
আৰু বুদ্ধি আদিৰ অতীত । যিয়ে একপ আত্মতত্ত্ব সম্যক্ৰূপে
জানিব পাৰে তেওঁৰেই মুক্তি লাভ কাৰে । গীতাতো কৈছে—

নিৰ্ম্মাণমোহাজিতসঙ্গদোষা অধ্যাত্মনিত্যাভিনিবৃত্ত কামাঃ ।

দ্বন্দ্বৈৰ্বিমুক্তাঃ সুখ দুঃখ সজ্জৈৰ্গচ্ছন্ত্য মূঢ়াঃ পদনবায়ংতৎ ॥

গীতা ১৫

জ্ঞানীলোকে এই মায়াময় মোহ কুহেলিকা সমাচ্ছন্ন
কোলাহলময় সংসারত থাকি পুত্ৰ পৰিজন আত্মীয় স্বজন
জ্ঞাতি কুটুম্ব, শ্বশুৰ্মিত্ৰ, দাস-দাসী পৰিবেষ্টিত মৰ্ম্মৰ নিৰ্ম্মিত
সুখা ধৰলিত আকাশ ভেদি সুৰমা হৰ্ম্মাবলীত বাস কৰি
অতুল ধনৈশ্বৰ্য্যৰ অধীশ্বৰ হৈয়ো ঐহিক সুখৰ ভোল নগৈ
অৰ্থাৎ আসক্ত নহৈ ধনৈশ্বৰ্য্যৰ অভিমান নকৰি, দেহ গেহ
আৰু সুখ-দুঃখ, মানাপমান শীংগ্ৰীষ্ম, আদি দ্বন্দ্ব জালৰ পৰা
বিমুক্ত হব পাৰিছে ; সেই জ্ঞানী অৰ্থাৎ আত্মজ্ঞান পৰায়ণ
নিষ্কাম অবিদ্যা শূন্য সংযতেन्द्रিয় ভাগ্যৱান মহাজ্ঞানী ব্যক্তি
এই কাম ক্ৰোধাদি বিপুল সঙ্কুল মোহাবৰ্ত্ত চঞ্চল ছম্পাৰ ছস্তৰ
ভীম ভবাৰ্ণৱ পাৰ হৈ কোটী সূৰ্য্যাপ্ৰদীপ্ত কোটী চন্দ্ৰোৎফুল্ল

জ্যোতিৰ্ময় অপাপবিদ্ধ পৰমাত্ম স্বৰূপ দৰ্শন কৰি ব্ৰহ্ম নিষ্ঠান
প্ৰাপ্ত হয় । মহা আনন্দ সাগৰত নিমগ্ন হৈ জীৱন অমৃত
হৈ যায় ; সৰ্ব্বক্লেশ ভস্ম হৈ যায়, সকলো বন্ধনচ্ছিন্ন হৈ
যায়, সকলো দুখৰ অৱসান ঘটে যিয়ে হিৰণ্ময়ে পৰে কোষে
বিবৰ্জং ব্ৰহ্মনিষ্ফলম্ । হিৰণ্ময় হৃদয়কোষে অৱস্থিত যি ভাস্কৰ
জ্যোতি স্বৰূপ আত্ম-তত্ত্ব বিৰাজমান সেই দিব্যজ্যোতি নিৰ্ম্মল
নিষ্ফল আত্মাক অধ্যাত্ম যোগৰ দ্বাৰা দৰ্শন ঘটিলে মুক্তি হয়
আৰু ন চ পুনৰাবৰ্ত্ততে । সেই মহামানৱৰ আৰু এই দুঃখ-
ময় সংসারত জন্ম নহয়, সি সৰ্ব্বতোভাবে পূৰ্ণত্ব প্ৰাপ্ত হৈ
যায় ।

(তৃতীয় কল্প)

ঈশ্বৰোপাসনা

‘উপ’—এই উপসৰ্গৰ পিছত—‘অস্’ ধাতুৰ উত্তৰ ভাব-
বাচ্যত ‘অনট্’ প্রত্যয় কৰি স্ত্রীলিঙ্গত ‘আপ’ প্রত্যয় কৰিলে
‘উপাসনা’ শব্দ নিস্পন্ন হয়। উপ এই উপসৰ্গৰ অর্থ—
সামীপ্য, আধিক্য... ইত্যাদি। আৰু ‘অস্’ ধাতুৰ অর্থ—সেৱা
পূজা, আৰাধনা, ইত্যাদি। গতিকে ঈশ্বৰোপাসনা বুলিলে
ঈশ্বৰৰ ওচৰত অৱস্থান পূৰ্বক তাৰ সেৱা প্রার্থনা, স্তুতি
ইত্যাদি বুজিব লাগিব। অৰ্থাৎ সগুণ ব্ৰহ্মৰ প্রতি মনৰ
ক্ৰিয়া বিশেষৰ নামেই হৈছে উপাসনা। নিৰাকাৰ ব্ৰহ্মৰ
ৰূপ দ্বিবিধ,—মূৰ্ত আৰু অমূৰ্ত। অৰ্থাৎ সগুণ ও নিগুণ
ভেদে ব্ৰহ্মৰ দুই প্ৰকাৰ ভাব। সগুণ ব্ৰহ্ম আকাৰবান।
যেনে ব্ৰহ্মা, বিষ্ণু, মহেশ্বৰ, বাম, কৃষ্ণ ইত্যাদি। ইয়াৰ
ভিতৰত যি কোনো এক মূৰ্তিক অৱলম্বন কৰি, মানসিক

ক্ৰিয়াৰ দাবা সেৱা-পূজা-অৰ্চনা আৰু ধ্যান চিন্তনাদি কৰাৰ নাম
হৈছে উপাসনা। তেতিয়া কোটী দেৱতাৰ স্বৰূপ যদিও মূলে
এক, তথাপি নাম ও ৰূপৰ বৈলক্ষণ্য থকা হেতু উপাসনাও
বিভিন্ন প্ৰকাৰ পৰিলক্ষিত হয়। কচি অনুসাৰে ব্ৰহ্মা, বিষ্ণু,
মহেশ্বৰ ও বাম, কৃষ্ণ আদি আৰাধ্য দেৱতা সকলক পৰমাত্মা
বুদ্ধিৰে উপাসনা কৰিলে অৱশ্যমেব অভিষ্ট সিদ্ধি হয়। পত-
ঞ্জলী ঋষিয়ে কৈছে—‘যথাভিমতধ্যানাদ্ভা’। যোগ শাস্ত্ৰ।
অৰ্থাৎ ব্ৰহ্মা, বিষ্ণু মহেশাদি যে কোনো মূৰ্তিতে হওক শ্ৰদ্ধা
ভক্তি আৰু বিশ্বাস জন্মিলে পাছত কচি অনুসাৰে সেই মূৰ্তিকেই
অৱলম্বন কৰি একাগ্ৰতা শিক্ষা কৰিব লাগে। অভ্যাস সমাপ্ত
হলে অৰ্থাৎ ধ্যেয় বস্তুত চিত্তস্থৈৰ্য্য অভ্যাস হৈ গলে তাৰ
পাছত যথেষ্ট অৰ্থাৎ সগুণ সাকাবে অথবা নিগুণ নিৰাকাৰ
ব্ৰহ্মে একাগ্ৰ বা জ্ঞেয়ত্ব বৃত্তি প্ৰবাহ কৰিব পৰা যায়।
উপাসনাৰ তাৎপৰ্য্য মনে মনে ভগৱৎ সন্নিধানত থকা, ভগ-
ৱানৰেই ধ্যানে ভাবে তদ্ভাবিত ভাবিত হৈ থকা। তেওঁৰেই
সত্ত্বাত নিজৰ সত্ত্বা ডুবাই দিয়া উপাসনাৰ লক্ষ্য। যেতিয়া-
লৈকে আমালোকৰ তন্ময়তা ভাৱ নাহিব তেতিয়ালৈকে
আমালোকে তাৰ সমীপ থাকিও ‘দূৰাৎ সুদূৰে’ অৰ্থাৎ দূৰে
থাকিম। যেতিয়া অন্তৰে অন্তৰে ঈশ্বৰৰ সামীপ্য লাভ কৰিব
পাৰিম। তাৰ স্বৰূপ চিত্তপটে অঙ্কিত কৰিব পাৰিম আৰু
তাৰ ভাবসাগৰত নিজৰ সত্ত্বা ডুবাই নিজৰ অস্তিত্ব ভুলিব

পাৰিম, তেতিয়াহে আমালোকে প্ৰকৃত পক্ষে ঈশ্বৰৰ সামীপ্য বা সান্নিধ্য লাভ কৰিব পাৰিম; ইয়েই সগুণ ব্ৰহ্ম বিষয়ক মানস কৰ্ম্ম। ভগৱানৰ প্ৰতি এনে বিধৰ মনৰ ক্ৰিয়াই হল ঈশ্বৰোপাসনাৰ বৈশিষ্ট্য। যিয়ে যিমান পৰিমাণে নিজৰ পৃথক অস্তিত্ব কৰ্তৃত্বাভিমান পৰিহাৰ কৰিব পাৰিছে তাৰ সত্ত্বাত নিজকে ডুবাই দিব পাৰিছে, তেওঁৰেই অধ্যাত্মক ৰাজ্যত উন্নত ও অগ্ৰসৰ হ'ব পাৰে। আত্মজ্ঞান পৰায়ণ নিষ্কাম অবিদ্যা শূন্য জ্ঞান গবেষণা পৰিমার্জিত কুশাগ্ৰবুদ্ধি মনীষী সকলে এই উপাসনাকে চাৰি প্ৰকাৰে বিভক্ত কৰিছে— সম্পদ—আৰোপ—সম্বৰ্গ ও অধ্যাস। কিন্তু এই আটাই-বিলাকেই বহিৰঙ্গ উপাসনা বুলি গণ্য। চিন্তাৰ বিভিন্ন জ্ঞান প্ৰবাহ দূৰ হৈ গলে যি অভিন্ন ভাবৰ কেবলমাত্ৰ উপাস্য বিষয়িনী চিন্তন প্ৰবাহ তাকেই বোলে উপাসনা। এই ভাবৰ উপাসনাতেই উপাস্য দেৱতা ও জীৱাত্মা উভয়েই অভেদ ভাব সম্পন্ন হয়। পূৰ্বোক্ত সম্পদাদি বহিৰঙ্গ উপাসনা কৰোঁতে যেতিয়া তাত দৃঢ়তা আহিব তেতিয়া লাহে ধীৰে তাক পাৰ কৰি অন্তৰঙ্গ উপাসনাৰ অনুষ্ঠান কৰিব লাগে। এইয়ে শাস্ত্ৰৰ স্থিৰ নিদ্ধান্ত।

গীতাত ভগৱানে কৈছে যে—সমোহং সৰ্বভূতেষু ন মে দ্বেষ্যোস্তি ন প্ৰিয়ঃ। যে ভজন্তি তু মাং ভক্ত্যা ময়ি তে তেষু চাপ্যহম্ ॥ গীতা ॥ হে অৰ্জুন! যদিওবা মই সৰ্বভূত প্ৰাণী-বোৰৰ প্ৰতি সদায় সমান ভাবেৰে দৃষ্টি ৰাখো, কোনো ভূত

প্ৰাণীকেই শত্ৰু বা মিত্ৰ বুলি নাভাবো, তথাপি যি পুৰুষে শত্ৰু আৰু ভক্তি ভাজন হৈ মোক আৰাধনা কৰি থাকে তেওঁৰেই মোৰ পৰম্পৰ আত্মাকপ, আৰু তেওঁৰেই মোৰ অত্যন্ত প্ৰিয়। মূল কথা হল ঈশ্বৰৰ উপাসনাৰ দ্বাৰা পৰলোকৰ পথ পৰিস্কৃত নকৰিলে যম-দন্দৰ শৰা অব্যাহতি পোৱা নেযায়। মৃত্যুৰ পাছত পৰলোকৰ পথবাহি সকলৰ যে কি অদ্ভুত দৃশ্য হয়, সেই কথা শুনিলে ইতস্ততঃ হ'ব লাগে। শাস্ত্ৰতো উক্ত আছে—

জানাসি সম্বলমলং বলমধ্বগানাং

নোংসম্বল প্ৰযততে পৰলোক গত্যৈ।

গন্তব্যমস্তি তবনিশ্চিত মেব তেন।

মাৰ্গেন যেন ন ভবেৎ ক্ৰয়বিক্ৰয়োহপি ॥ গৰুড় পুৰাণ—

উত্তৰ-৬

হে পৰলোকৰ পথিক! তুমি এতিয়াও জনা নাই নেকি যে পথ গমন কৰিবলৈ হলে পথৰ সম্বল থকা আৱশ্যক। তোমাৰ দেখিছো একো সম্বল নাই। অথচ তুমি সেই দুৰ্ভেদ্য অৰণ্য ভেদ কৰি অতি দুৰ্গম পথেদি গমন কৰিব লাগিব;— যি পথত ক্ৰয় বিক্ৰয় নহয় এনে স্থান নাই যে, তাত পাথেয় সংগ্ৰহ কৰিবৰ সুবিধা থাকিব পাৰে অৰ্থাৎ তেনে কোনো উপায় নাই। গতিকে তুমি সেই পথ কেনেকৈ অতিক্ৰম কৰিবা? এই বুলি তজ্জৰ্ণ গজ্জৰ্ণ কৰি পুনঃ কয়, —সৌ চোৱা! যি সকলে পথৰ সম্বল সংগ্ৰহ কৰিছে, তেওঁ-

লোক কি মহা আনন্দ মহা সুখেৰে সুগম পথেৰে আগবাঢ়িব
ধৰিছে, কিন্তু তুমি পামৰ। কদাপি ক্ষুধাৰ্ত্তৰ ক্ষুধানিবৃত্তি
কৰা নাই, বিপদাপহুকাবৰ প্ৰচেষ্টাও কৰা নাই। তুমি সতত
আত্মসুখত নিমগ্ন থাকি নয়ন মুগ্ধ কামিনী কাঞ্চনৰ সুবৰ্ণ
মূৰ্ত্তি পূজা কৰিছা, কদাপি ভগৱানৰ পূজাৰাধনা কৰা নাই ;
তুমি সতত আত্মা চিন্তাৰ ভান ধৰি যুৱতী ও বিষয় চিন্তাত
জীৱন অতিবাহিত কৰিছা, কদাপি ঈশ্বৰ চিন্তা কৰা নাই,
তুমি বিশুদ্ধ ভগৱৎ প্ৰেম এৰি তুচ্ছ যুৱতীৰ প্ৰেমত বিভোৰ
থাকি আমোদ আহ্লাদেৰে দিন কটাইছা এতিয়া তাৰেই
ফল ভোগ কৰা। তুমি অলৌক আকাঙ্ক্ষাৰ বশবৰ্ত্তী হৈ প্ৰাণ
পাত কৰিছা ঐহিক সুখৰ মোহিনী মূৰ্ত্তি দেখি মুগ্ধ হৈছিলি,
কিন্তু পাবত্ৰিক সুখৰ নিমিত্তে কোনো দিনেই পূণ্য সঞ্চয় কৰা
নাই, এতিয়া তাৰেই ফল ভোগ কৰা। এই বুলি ছবন্ত
দূতসকলে মুদগৰ মুষ্টি প্ৰহাৰ কৰি কৰি হাতে ভৰিয়ে বান্ধি
টানি লৈ যায় যমৰ ঘৰলৈ। তেতিয়া সি ইতস্ততঃ হৈ
পশ্চাতাপে তাপিত হৈ কান্দি কান্দি কয়,—

ন জ্ঞানমার্গো ন চ যোগমার্গো

ন কৰ্ম্মমার্গো ন চ ভক্তিমার্গোঃ

ন সাধু সঙ্গাৎ কিমপি শ্ৰুতংময়া,

শৰীৰহে নিস্তৰ মন্ত্ৰয়া কৃতম্ ॥ গৰুড় পুৰাণ ॥

হায় বিধাতা ! তোমাৰ সৃষ্টিৰ কি অপূৰ্ব লীলা কি
অপূৰ্ব নিদাক্ষণ ছন্দ বিধান। উঃ—মই যে মহা পামৰ,—

মই জ্ঞান মার্গ অৱলম্বন কৰি জ্ঞানীসকলৰ সেৱাৰ দ্বাৰা
জ্ঞানার্জন কৰা নাই অথবা যোগ সাধন মার্গ অৱলম্বন কৰি
যোগীজনৰ সেৱা কৰি যোগাভ্যাস পূৰ্বক ক্ষিপ্ত আত্মাক
শান্ত কৰি ষড়বিপ্লবোৰৰ সংজ্ঞাত কৰি ইন্দ্ৰিয়বিলাকৰ পথ
ৰুদ্ধ কৰি নিৰ্লিপ্ত চিত্ত হৈ হৃদয় কমলৰ বক্তিম-দলে জ্যোতি-
শ্ময় ভগৱানৰ কমনীয় মূৰ্ত্তিৰ ওপৰত চিত্ত স্থৈৰ্য্য কৰি সমা-
ধিষ্ঠ হব পৰা নাই, কিম্বা কৰ্ম্ম মার্গ অৱলম্বন পূৰ্বক যাগ-
যজ্ঞ অগ্নিহত্ৰাদি নিষ্কাম কৰ্ম্মানুষ্ঠান কৰি ঈশ্বৰৰ পূজা অৰ্চনাও
কৰিব পৰা নাই ; অথবা ভক্তি মার্গ অৱলম্বন কৰি ভগ-
বদ্ভক্তৰ সেৱাৰ দ্বাৰা ভগবদ্ভক্তি শিক্ষা লাভ কৰি ভক্ত বৎসল
ভগৱানৰ উপাসনাও কৰা নাই আৰু পতিত পাবন সাধু
পুৰুষ সকলৰ সঙ্গ লাভ কৰি তাৰ সেৱাত নিযুক্ত থাকি
ভগৱদলাভৰ উপদেশ ও শ্ৰবণ কৰিবৰ সৌভাগ্য মিলা নাই।
হে শৰীৰ ! তুমি সংসাৰত থাকিও শ্ৰেয় মোক্ষৰূপ অমৃতৰ
বঞ্চিত থাকিলি। তোমাৰ কৃত কৰ্ম্মৰ দাবা যি যি পাপ
সঞ্চয় কৰিছা এতিয়া তাৰেই ফল ভোগ কৰা। হে পাপ !
নিস্তীৰ্ণ হোৱা। এনেবোৰ বিলাপ কৰোঁতে কৰোঁতে ইত-
স্ততঃ চতুৰ্দ্দিক নিৰীক্ষণ কৰি কাকো দেখিবলৈ নেপাই চাৰিও-
পিনে মহান্ধকাৰ দেখি পুনঃ আত্মবশে কবলৈ ধৰে ;—

হামাতঃ পিতৰ্ভাতঃ সূত হা হা মম স্ত্ৰিয়ঃ ।

যুস্মাভিঃ নোপদিষ্টোহ হমবস্থাং প্ৰাপ্ত ইদৃশম্ ॥

হা মাতঃ ! হাপিতঃ ! হাভ্ৰাতঃ, পুত্ৰগণ ! হা পত্নি !

মই যে এনে ছববস্থাত পতিত হৈছোঁ তোমালোকে এতিয়াও জনা নাই নেকি? তাৰ এনে প্ৰকাৰ বিলাপ শুনি যমহৃত বিলাকে তজ্জৰ্ণ গজ্জৰ্ণ কৰি কয়,—মূৰ্খ! তোমাৰ পিতা-মাতা স্ত্ৰী পুত্ৰাদি ইয়াত ক'ত পাবা? জীৱিত অৱস্থাতেই পিতা-মাতা ভাই বন্ধু স্ত্ৰী পুত্ৰাদিৰ সন্মুখ, মৰিলে কোনো কাৰো নহয়। এতিয়া নিজৰ কৰ্ম্মোপাৰ্জিত ফল ভোগ কৰা। বলা বলা বিলম্ব নকৰিবা। এই বুলি আকোঁ মুদগৰ আৰু মুষ্টিৰে প্ৰহাৰ কৰে। এই হল পাপৰ পৰায়শ্চিত্ত।

অতঃ হে মানৱ! তস্মাদ্ধৰ্ম্মং সহায়াতাং নিত্যং সন্ধিনু-
য়াচ্ছনৈঃ ধৰ্ম্মেণ হি সহায়েন তস্মন্ততি দুস্তবম্ ॥ মনুসংহিতা ॥

সেই কাৰণে পৰলোকৰ পথত সাহায্যকাৰী ধৰ্ম্ম নিত্য যথা শক্তি সঞ্চয় কৰিব লাগে। ধৰ্ম্মৰ সহায়তা হেতু মহা দুস্তব সেই অন্ধকাৰময় নৰকৰ পথ পাৰ হব পাৰি। এতিয়া দেখা গ'ল যে, সংসাৰলৈ আহি অনিত্য উপভোগ্য বস্তুতে মজি থাকিলেই নহয়, লাগিব সাধনা! যিয়ে পিতা-মাতা ভাই বন্ধু পুত্ৰ কন্যাৰ আশক্ত থাকে, পাৰলৌকিক চিন্তন নকৰে, ভগৱানত ৰতি মতি স্থাপন নকৰে, তেওঁলোকে তেনেকৈয়ে যত্নগা ভোগ কৰিব লগাত পৰে, ই প্ৰব সত্য। সেই গতি-কেই কোৱা হৈছে সংসাৰৰ কোন পদাৰ্থই পৰলোকৰ সহায়ক নহয়; গতিকে সৰ্ব্বং মিথ্যা মৰণ সময়ে ধৰ্ম্ম একঃ সহায়ঃ। ধৰ্ম্ম সহায় থাকিলে পৰলোকৰ পথত কোনো কষ্ট সহিব নেলাগে, সি মহা আনন্দেৰে সেই বিচিত্ৰ নগৰত গৈ

উপনীত হয়। তাৰ কাৰণে লাগিব প্ৰাণভৰা ভক্তিৰ উদ্বেগ, যথা—

ভক্ত্যাহিতুষ্যন্তিমহানুভাৱাঃ। এই জন্ম মৃত্যু আদি ব্যাধি শোক তাপত মমুহমান মানৱ সৰ্ব্বপ্ৰাণী মাত্ৰৰ হৃদয়গত পৰমাত্মাৰ প্ৰতি ঐকান্তিক ভক্তিয়েই ঈশ্বৰ সন্তুষ্টিৰ একমাত্ৰ উপায়। ভক্ত বাঞ্চা কল্পতক ভক্তাধিন ভক্তাধিন ভগৱান্ ভক্তৰ ঐকান্তিক ভক্তিৰ সাপ্লুত হৃদয়ৰ অন্যান্য ভক্তিতেই সন্তুষ্ট হৈ থাকে। ইয়াৰ বাহিৰে ভগৱৎ তুষ্টি লাভৰ আন কোনো উপায় নাই। কিয়নো “ভক্তিপ্ৰিয়োমাধবঃ” ভগৱান্ ভক্তিৰ প্ৰিয়। ভক্তি কি?

“সাপবানুবক্তিবীশ্বৰে” (শাণ্ডিন্য সূত্ৰ) এই মায়াময় সংসাৰত মায়া মোহৰ তমোৰাশি ভেদ কৰি সকলো সম্পত্তিৰ প্ৰতি আশক্তি ত্যাগ কৰি, প্ৰভুত্ব প্ৰতিপত্তি বিস্মৃত হৈ সুবৃহৎ সুবৰ্ম্ম হৰ্ম্মাৱলী কাৰেং ভুলি, এনেকি নিজৰ কায়াৰ মায়াভুলি, সুখ দুঃখ দ্বন্দ্বজালৰ পৰা বিমুক্ত হৈ “গতিভৰ্তা প্ৰভুঃসাক্ষী নিবাসঃ শৰণং সুহৃৎ” সৰ্ব্বসৌন্দৰ্য্যৰ আধাৰ, অনন্ত আনন্দৰ ভাণ্ডাৰ পৰমোভুল চিৰ সুন্দৰ মধুৰবসময় ভগৱানৰ প্ৰতি অচলা হৈ একান্ত অনুৰাগ বা অবিচল অনুৰক্তি স্থাপন কৰাই পৰাভক্তি। কিন্তু—ভক্তিস্ত দ্বিবিধা জ্ঞেয়া পৰা পৰেতি সংজ্ঞিকাঃ। একধাত্ৰ পৰাপ্ৰোক্তা স্বপৰা নবধা মতাঃ ॥ ভক্তি দুই প্ৰকাৰ। পৰা আৰু অপৰা। পৰা ভক্তি এক প্ৰকাৰ আৰু অপৰা ভক্তি ন প্ৰকাৰ যথা—

শ্রৱণং কীৰ্ত্তনং বিষ্ণোঃ শ্রৱণং পাদসেৱণম্ ।

অৰ্চনং বন্দনং দাস্যং সখ্যমাৰ্জুনিবেদনম্ ॥

অৰ্থাৎ ভগৱানৰ লীলা কথা শ্রৱণ ভগৱান্নাম গুণ কীৰ্ত্তন, ভগৱৎ স্বৰূপ চিন্তন, পাদ সেৱণ, ভগৱদৰ্চন, বন্দন, দাস্যভাৱ স্থাপন, অকপট ভাৱে ভগৱানৰ সৈতে সখ্যতা স্থাপন, নিজৰ বুলি যি আছিল দেহ-মন-প্ৰাণ সৰ্ব্বস্ব ভগৱানে অৰ্পণ ;— এই ন (৯) প্ৰকাৰ উপাসনাকপ ভক্তিয়েই নৱধা ভক্তি নামত প্ৰখ্যাত ।

প্ৰথমে এই নৱধা ভক্তিৰ অনুষ্ঠান দ্বাৰা ভগৱানৰ উপাসনা কৰিলে ভক্তৰ পৱিত্ৰ বিমল হৃদয়ত অনুভূত পৰাভক্তিৰ উদয় হয় । কিন্তু নৱধা ভক্তিৰ ভিতৰতো যিটো শ্ৰেষ্ঠ তাৰেই অনুষ্ঠান বিশেষ ৰূপে সম্পাদন কৰিব লাগে ; যথা—

ঈশ্বৰ তুষ্টেবেকোহপিবলী । শাণ্ডিল্য সূত্ৰ ॥

পূৰ্বোক্ত নৱধা ভক্তিৰ মাজত যিটো শ্ৰেষ্ঠ আৰু বলৱান তাৰেই বিশেষ ৰূপে অনুষ্ঠান কৰিলে তদ্বাৰাই ভগৱত্তুষ্টি লাভ কৰে । শ্ৰেষ্ঠ ভক্তি—সৰ্বদা সৰ্বভাৱেন নিশ্চিন্তিতৈ-ৰ্ভগবানেব ভজনীয়াঃ । নাৰদ ভক্তি সূত্ৰ । সকলো সময়তে, সকলো দুৰ্ভাৱনাৰ পৰা নিৰুত্তি হৈ শান্ত চিত্তে (কেবল) ভগৱৎ স্বৰূপ চিন্তন কৰাই শ্ৰেষ্ঠ ভক্তি । প্ৰশ্ন হব পাৰে যে, ভগৱানৰ স্বৰূপ কি আৰু তেওঁ ক'ত থাকে ? তাৰ স্বৰূপ সচিদানন্দ । সৎ-চিৎ-আনন্দ । সৎ-সত্যবস্তু, চেতনতত্ত্ব, চিৎ-তিন কালেই যাব বিনাশ নাই, আনন্দ—আনন্দ স্বৰূপ ।

অৰ্থাৎ তিনিও জগতৰ সৃষ্টি-স্থিতি ও লয় যিয়ে কৰে আৰু এই ব্ৰহ্মাণ্ডত যিয়ে সৰ্বব্যাপক হৈ সৰ্বাধিষ্ঠানৰূপে যি চৈতন্য তত্ত্ব বিদ্যমান (যাৰ সন্নিধানত জড় প্ৰকৃতি কাৰ্য্যক্ষম হৈছে) সেই সৰ্বশক্তিমান জগৎ সত্তাই ঈশ্বৰ ।

সেই জ্যোতি স্বৰূপ ঈশ্বৰৰ উপাসনা কৰা অত্যাৱশ্যক । ঈশ্বৰৰ বাচক বা বোধক ওঁকাৰ অৰ্থাৎ প্ৰণৱ । ঈশ্বৰোপাসনাৰ দ্বাৰা ঋতন্তৰা প্ৰজ্ঞা উৎপন্ন হয়, আত্মা জ্ঞানৰ দ্বাৰা মোক্ষ লাভ হয় । মোক্ষ লাভ জীৱমাত্ৰবেই কাম্যবস্তু, সেই কাৰণেহে বেদেও উদাত্ত কণ্ঠে ঘোষণা কৰে যে,—

অগ্নয়ে সুপথা বায়ে অস্মান্
বিশ্বানি দেৱ বায়ুনানি বিদ্বান্ ।

যুয়োধ্যস্মজ্জুহুবাণ মেনো

ভূয়িষ্ঠাস্তে নম উক্তিং বিধেম্ ॥ যজুৰ্বেদ ॥

হে জ্যোতি স্বৰূপ পৰমাত্মন ! তুমি সৰ্বান্তৰ্য্যামী ; আমা-লোকৰ অন্তৰ্ভূতিৰ কথা সকলো তুমি জানা । তুমি আমালোকক মোক্ষ প্ৰাপ্তিৰ সুপথে (কাৰণে শ্ৰেষ্ঠ দেৱমান পথে) লৈ যোৱা । কৃতার্থ ও পূৰ্ণত্বপ্ৰাপ্ত কৰিবলৈ পূৰ্ণ সমৰ্থ প্ৰদান কৰা । তোমাৰ ওচৰত আমাৰ কোটি কোটি প্ৰণাম ।

গুরু শিষ্য সম্বাদ

শিষ্য—ব্রহ্মনিষ্ঠ গুরুৰ ওচৰত উপস্থিত হৈ প্রার্থনা কৰিলে-
শিষ্য—হে ভগৱান ! আজি আপুনি আমাৰ প্ৰতি কৃপা পৰৱশ
হৈ ধৰ্ম আৰু আধ্যাত্ম তত্ত্ব বিষয়ৰ অলপ উপদেশ দিব
লাগে। কৃপা কৰিলে কৃতার্থ হম।

গুরু—হে শিষ্য ! ধৰ্মৰ নিগুঢ় বহুশ্ৰুতায় যথার্থ সত্য ব্যাখ্যা
কৰিব পাৰে এনে মহাপুৰুষ আজিৰ দিনত বিৰল।

শিষ্য—ধৰ্ম বিষয় আপোনাৰ যিমান থিনি অভিজ্ঞতা আছে
তাৰেই অলপ ব্যাখ্যা কৰিলে ভাল হয়।

গুরু—ধৰ্মৰ বিষয় অতি গহীন, মই যিমানখিনি জানো তাকো
কব নোৱাৰো। কিয়নো মই যিমানখিনি জানো তাক
স্বয়ং কাৰ্য্যত পৰিণত বা প্ৰতিপালন কৰিবলৈ অক্ষম।

শিষ্য—বাক, ধৰ্ম কাক বোলে ?

গুরু—যিটো ধাৰণীয় যোগ্য।

শিষ্য—ধাৰণীয় যোগ্য বস্তু কি কি থাকিব পাৰে ?

গুরু—ইহলোক আৰু পৰলোকত কল্যাণ প্ৰদাতা ঋষি মনুষী
মহাপুৰুষ সকলে দি যোৱা উচ্ছ আধ্যাত্ম শিক্ষা।

শিষ্য—মহাপুৰুষ কোন ?

গুরু—যিয়ে পৰমাত্ম তত্ত্ব যথার্থৰূপে জানে।

শিষ্য—তেওঁৰ লক্ষণ কেনেকুৱা ?

গুরু—বৎস ! গীতাৰ কথা তোমাৰ মনত নাই ? শুনাবাক—
অদেষ্টা সৰ্বভূতানাং মৈত্ৰঃ কৰুণা এবচ।

নিৰ্মমো নিবহংকাৰঃ সমদুঃখঃ সখঃ ক্ষমী ॥

সন্তুষ্টঃ সততং যোগী মতাত্মা দৃঢ় নিশ্চয়ঃ।

ময্যাপিতমনোবুদ্ধিৰ্মো মদভক্তঃ সমে প্ৰিয়ঃ ॥

শিষ্য—গুৰুদেৱ ! ইয়াৰ অৰ্থ মই জানো, নকলেও হব। ইয়াৰ
বাহিৰে যদি আৰু আছে কওঁক।

গুরু— সমদুঃখঃ সুখঃ স্বস্থঃ সমলোষ্টা শ্ম কাঞ্চনঃ।

তুল্যপ্ৰিয়া প্ৰিয়ো ধীৰন্তল্য নিন্দাত্ম সংস্তুতি ॥

মানপমানয়ো স্তল্য স্তল্যোমিত্ৰাৰিপক্ষয়ো ॥

সৰ্বাৰম্ভ পৰিত্যাগী গুণাতীৰঃ স উচ্চতে ॥

অৰ্থাৎ যাৰ ওচৰত সুখ দুঃখ সমান্ অবিচলিত (অৰ্থাৎ
সকলো কৰ্ম্মতেই মনস্থিৰ) যাৰ ওচৰত মাটি আৰু সোণ
একে সমান, যিয়ে প্ৰিয় ও অপ্ৰিয় সমভাৱে দেখি আছে,
যিজন মহা জ্ঞানী যাৰ নিন্দা ও স্তুতি (প্ৰশংসা) সমান।

যাৰ মান আৰু অপমানৰ প্ৰতি সমজ্ঞান, শত্ৰু ও
মিত্ৰৰ প্ৰতি সমভাব, সেই সম্পূৰ্ণ কৰ্ম্মৰ কৰ্ত্তাপন ভক্তাপন

বহিত পুৰুষ গুণাতীত কোৱা হয়। এয়া মহাপুৰুষৰ লক্ষণ কোৱা হয়।

শিষ্য—ইত্যাদি ইত্যাদি লক্ষণ ও গুণ যুক্ত কোনো মহাপুৰুষ এই পৃথিবীত বৰ্ত্তমান যুগত আছে নে নাই?

গুৰু—অৱশ্যমেব আছে, কিন্তু কোন কোন ঠাইত আছে কব নোৱাৰি।

শিষ্য—গুৰুদেৱ! আমি যে হিন্দু বুলি পৰিচয় দিও, হিন্দু শব্দৰ অভিপ্ৰায় কি?

গুৰু—হীনঃ দুষয়তোব হিন্দুৰিত্যুচ্যতে। হীন অৰ্থাৎ নিকৃষ্ট আচাৰ ব্যৱহাৰাদি ঘৃণা কৰে। কাৰণে আমি হিন্দু নামে অভিহিত। আমালোক হৈছো আৰ্য্য। প্ৰাচীন কালত ভাৰতৰ নাম আছিল আৰ্য্যাবৰ্ত্ত, ভাৰতখণ্ড। সেই গতিকে তাৰ অধিবাসী সকলেই আৰ্য্য। যিয়ে সেই আৰ্য্যঋষি মুনি সকলে পৰিচালিত কৰা মত বা ধৰ্ম্ম পালন কৰি চলে তাকেই হিন্দু বোলে।

শিষ্য—বৰ্ত্তমান কালত সংসাৰত তো অসংখ্য মত-মতান্তৰ ধৰ্ম্ম প্ৰচলিত আছে, ইয়াৰ ভিতৰত কোন মত বা ধৰ্ম্ম সৰ্ব্বশ্ৰেষ্ঠ ও গ্ৰহণীয়?

গুৰু—বৈদিক সনাতন ধৰ্ম্ম সকলোতকৈ সৰ্ব্বশ্ৰেষ্ঠ ও গ্ৰহণীয়।

শিষ্য—ধৰ্ম্মৰ লক্ষণ কেইটা?

গুৰু—মূলতঃ দহ প্ৰকাৰ ধৰ্ম্মৰ স্বৰূপ লক্ষণ, কিন্তু মহা মহা

মনীষীসকলে তাৰ পৰাই বিভক্ত কৰি ধৰ্ম্মৰ (৪০) প্ৰকাৰ লক্ষণ নিকপণ কৰিছে।

শিষ্য—গুৰুবৰ! কৃপা পূৰ্বক ৪০ প্ৰকাৰ ধৰ্ম্মৰ নাম আৰু তাৰ ব্যাখ্যা বহলাই কলে বৰ ভাল হয়।

গুৰু—হে প্ৰিয় শিষ্য! তুমি বৰ বুদ্ধিমান, ভাল কথাকেই সুধিছা, কিন্তু বহলাই কোৱা অসম্ভৱ। সূত্ৰৰূপেইহে কওঁ বাক, তুমি সমাহিত চিত্তে শ্ৰৱণ কৰা।

(১) অহিংসা—মন বাণী আৰু শৰীৰৰ দ্বাৰা যিকোনো প্ৰকাৰেই হওক প্ৰাণী মাত্ৰকেই কষ্ট নিদিয়াৰ নাম অহিংসা।

(২) সত্য—শ্ৰৱনেन्द्रিয়াদি দ্বাৰা যে কোনো বস্তু বা কাৰ্য্য যেনেকৈ দেখিছা-শুনিছা-বুজিছা আনক কবলৈ হলেও ঠিক তেনেকৈ মণ বাণীৰ প্ৰয়োগ কৰাৰ নাম সত্য।

(৩) অস্তেয়—কোনো প্ৰকাৰে চুৰি ডকাইতি নকৰাৰ নাম অস্তেয়।

(৪) ব্ৰহ্মচৰ্য্য—অষ্টপ্ৰকাৰ মৈথুন ত্যাগ কৰি বীৰ্য্য ধাৰণ কৰাৰ নাম ব্ৰহ্মচৰ্য্য।

(৫) অপৰিগ্ৰহ—মমত্ব বুদ্ধিৰে পদাৰ্থ সংগ্ৰহ নকৰা।

(৬) শৌচ—বাহিৰে ভিতৰে শুচি আৰু পৱিত্ৰতা।

(৭) সন্তোষ—বিষয় বাসনাৰ তৃষ্ণা শূন্যতা।

(৮) তপ—স্বধৰ্ম্ম প্ৰতিপালন হেতু প্ৰতিবন্ধক দ্বন্দ্ব (কষ্ট) সহ কৰা।

(৯) স্বাধ্যায়—ঋষি প্ৰণীত গ্ৰন্থাদিৰ অধ্যয়ন ও ভগৱৎ নাম-গুণ-কীৰ্ত্তন তথা প্ৰনৱ মন্ত্ৰৰ যথাবিধি জপ।

- (১০) ঈশ্বৰভক্তি—ঈশ্বৰৰ প্ৰতি অত্যন্ত অনুৰাগ।
 (১১) জ্ঞান—পুৰুষ-প্ৰকৃতি অৰ্থাৎ আত্মা আৰু অনাত্ম পদাৰ্থৰ সম্যক্ জ্ঞাত হোৱাৰ নাম জ্ঞান।
 (১২) বৈৰাগ্য—ইহলোকৰ আৰু স্বৰ্গলোকৰ ভোগ মুখ ত্যাগ।
 (১৩) মন নিগ্ৰহ—মনক নিজৰ বশ কৰি ৰখাৰ নাম মন নিগ্ৰহ।
 (১৪) ইন্দ্ৰিয় দমন—ইন্দ্ৰিয়বোৰক নিজৰ ইচ্ছাবে বদ্ধ বা বশীভূত কৰি ৰখাৰ নাম ইন্দ্ৰিয় নিগ্ৰহ।
 (১৫) তিতিক্ষা—শীতগ্ৰীষ্ম, মুখ দুঃখাদি দণ্ড সহন শীলতা।
 (১৬) শ্ৰদ্ধা—বেদ, শাস্ত্ৰ, গুৰু আৰু পৰমেশ্বৰৰ প্ৰতি অত্যন্ত বিশ্বাস।
 (১৭) ক্ষমা—শত্ৰুৰ প্ৰতি ক্ষমা শীলতা।
 (১৮) বীৰত্ব—কাপুৰুষতাৰ অভাৱ, উদ্যম শীলতা। পৰমপু-
 -ৰ্বাৰ্থতাই বীৰত্ব।
 (১৯) দয়া—সকলো জীৱৰ প্ৰতি দয়াভাৱ। অৰ্থাৎ প্ৰাণীসকলৰ দুঃখ দেখি হৃদয় গলি যোৱাৰ নাম দয়া।
 (২০) তেজ—তপ শক্তিৰ প্ৰভাৱ।
 (২১) সবলতা—অন্তঃকৰণত কুটিলতাৰ অভাৱ।
 (২২) স্বাৰ্থত্যাগ—আনৰ হক মাৰি অথবা অন্যায়ে পূৰ্বক আনৰ ধনেৰে নিজৰ উদৰ পূৰ্ত্তি কৰা, পাশৰিকতা ত্যাগ।
 (২৩) অমানিত্য—আদৰ সৎকাৰ, মান সন্মান আৰু পূজা আদিৰ আশা নকৰা।

- (২৪) দম্ভহীনতা—অহংকাৰ ও অভিমান শূন্যতা।
 (২৫) অপৈশুনতা—পৰনিন্দা, পৰচৰ্চা আৰু ইয়াৰ কথা তাত কৈ ফুৰা খলুৱা বৃত্তি ত্যাগ।
 (২৬) নিষ্কপটতা—নিজৰ স্বাৰ্থ সিদ্ধিৰ হেতু সত্য কথা লুকুৱাই নৰখা।
 (২৭) বিনয়—বিনম্ৰতা।
 (২৮) ধৃতি—মহাবিপত্তি আহি উপস্থিত হলেও ধৈৰ্য্য ধাৰণ কৰা। অৰ্থাৎ সৰ্ব কাৰ্য্যে ধৈৰ্য্য ধাৰণ।
 (২৯) সেৱা—সকলো ভূত প্ৰাণীৰ প্ৰতি কল্যাণ কামনাত ৰত থকা।
 (৩০) সংসঙ্গ—সাধু মহাপুৰুষ সকলৰ অমৃতময় বচন শ্ৰৱণ ও গ্ৰহণ কৰা।
 (৩১) জপ—ইষ্ট মন্ত্ৰ, গায়ত্ৰী অথবা প্ৰণৱ মন্ত্ৰ বিলাকৰ যথাবিধি জপ কৰাৰ নাম জপ।
 (৩২) ধ্যান—ইষ্ট দেৱ ও ঈশ্বৰৰ স্বৰূপ চিন্তন।
 (৩৩) নিৰ্বেৰতা—যি কোনো ভূতপ্ৰাণীৰ প্ৰতি ঘেৰ ও বৈৰ-
 ভাৱ সৰ্বথা ত্যাগ কৰা।
 (৩৪) নিৰ্ভয়—ভয়ৰ কাৰণ সৰ্বথা অভাৱ।
 (৩৫) নিৰহংকাৰ—অহংভাৱ সৰ্বথা অভাৱ।
 (৩৬) মৈত্ৰী—সকলো প্ৰাণীৰ প্ৰতি মিত্ৰতা ভাৱ স্থাপন।
 (৩৭) দান-গ্ৰহত্যাগী মতি সন্ন্যাসী দেখিলে যথাসাধ্য দান কৰা। অতীৰ কৰ্ত্তব্য অথবা বিকলাঙ্গ (অঙ্গহীন) দুখীয়া

ভিখাৰীয়ে ভিক্ষা প্ৰাৰ্থনা কৰিলে এমুঠি অনভিক্ষা গৃহস্থা-
শ্ৰমী মাত্ৰেই দিব লাগে।

(৭৮) সমতা—সকলো জীৱে সকলো ভূত প্ৰাণী সমূহৰ
মাজেদি সেই একেই আত্মা সত্ত্বাৰ অনুভূতি কৰাই সমতা।

(৭৯) কৰ্তব্যপৰায়ণতা—স্বীয় কৰ্তব্য কৰ্মৰ ওপৰত অচল
অটল থকা।

(৮০) শান্তি—কামনা বাসনা বিলাকৰ অত্যন্ত অভাৱ। অৰ্থাৎ
আশা-আকাঙ্ক্ষা নেথাকিলেই শান্তিৰ উদয় হয়।

এই হল হিন্দুধৰ্মৰ মূলভূত শিষ্টাচাৰ। শাস্ত্ৰতো আছে—
“আচাৰঃ প্ৰথম ধৰ্মঃ” অৰ্থাৎ আচাৰ প্ৰথম ধৰ্ম।

শিষ্য—গুৰুদেৱ বৰ্ণাশ্ৰম কেইটা?

গুৰু—ব্ৰাহ্মণ, ক্ষত্ৰিয়, বৈশ্য আৰু শূদ্ৰ এই চাৰি বৰ্ণাশ্ৰম।

শিষ্য—জন্মৰে পৰানে কৰ্মৰ দ্বাৰা বৰ্ণাশ্ৰম ব্যৱস্থা?

গুৰু—জন্ম আৰু কৰ্ম উভয় দ্বাৰা।

শিষ্য—ব্ৰাহ্মণৰ ধৰ্ম কোনটো?

গুৰু—ব্ৰাহ্মণ কুলত জন্ম গ্ৰহণ কৰিও তুমি ব্ৰাহ্মণৰ কৰ্তব্য
কৰ্মৰ বিষয়ে জনা নাইনে? শমো দমস্তপঃ ক্ষান্তিৰাজীব
মে বচ। জ্ঞানং বিজ্ঞানমাস্তিক্যং ব্ৰহ্মকৰ্ম স্বভাবজম্ ॥
গীতা। মন নিগ্ৰহ, ইন্দ্ৰিয় বিলাকৰ দমন, বাহিৰে
ভিতৰে শুদ্ধতা, ধৰ্ম ব্ৰহ্মাৰ্থ কষ্ট স্বীকাৰ আৰু কৰ্মাভাৱ,
সবলতা, আস্তিক্য, সৎবুদ্ধিসম্পন্ন, শাস্ত্ৰবিষয়ে জ্ঞান,
পৰামাৰ্হ তত্ত্বৰ অনুভৱ আৰু সম্যক জ্ঞাত হোৱা ইত্যাদি-

বোৰ ব্ৰাহ্মণৰ স্বাভাৱিক ধৰ্ম। ইয়াৰ অতিৰিক্ত যজ্ঞ-
কৰা, আনৰ হতুৱাই যজ্ঞ সম্পাদন কৰা, দান দিয়া,
দান গ্ৰহণ কৰা, বিদ্যা আৰ্জ্জন আৰু বিদ্যা দান এই-
বিলাক ব্ৰাহ্মণৰ অৱশ্য কৰ্তব্য কৰ্ম।

শিষ্য—ক্ষত্ৰিয়কৰ ধৰ্ম কি?

গুৰু—শৌৰ্য্যং তেজো ধৃতিৰ্দান্যং যুদ্ধে চাপ্য পলায়নম্।

দানমীশ্বৰভাবচ্ছকাত্ৰ কৰ্ম স্বভাবজম্ ॥ গীতা।

শাৰীৰিক ও মানসিক তেজ, বীৰ্য্য, ধৈৰ্য্য, কাৰ্য্যত
নিপুনতা, যুদ্ধ এৰি পলায়ন নকৰা, দান আৰু প্ৰভুত্ব
ক্ষমতা এইবিলাক ক্ষত্ৰিয়ৰ স্বাভাৱিক গুণ। অন্যত্ৰ
আকৌ কৈছে—

প্ৰজানাং বন্ধণং দানমিজ্যাধ্যয়নমেবচ। বিষয়েশ্ব
প্ৰসক্তিচ্ছ ক্ষত্ৰিয়শ্চ সমাসতঃ ॥ মনুস্মৃতি ১।৩৯। বাষ্ট্ৰ
ৰাজ্য আৰু প্ৰজাসকলক বন্ধা কৰা, দান দিয়া, যজ্ঞ
কৰা, বিদ্যা অৰ্জ্জন আৰু বিষয় সম্পত্তিলৈ বিশেষ আশক্তি
নথকা এইবিলাক ক্ষত্ৰিয়ৰ কৰ্তব্য কৰ্ম।

শিষ্য—বৈশ্বজাতিৰ কৰ্তব্য কৰ্মৰ কথা কবনে?

গুৰু—পশুনাং বন্ধণং দানমিজ্যাধ্যয়ন মে বচ। বনিক পথঃ
কুসীদং চ বৈশ্বশ্চ কৃষিমে বচ ॥ মনুস্মৃতি, ১—৯০।

গৰু, ঘোঁৰা, মহাদি পশুপালন, যথাসাধ্য দান কৰা,
যজ্ঞ কৰা, বিদ্যা অৰ্জ্জন, বেপাৰ বাণিজ্য আৰু কৃষি

কৰ্ম অৰ্থাৎ খেতি-বাতিৰ কাম। এই আটাই কেইটা বৈশ্যসকলৰ কৰ্তব্য কৰ্ম।

শিষ্য—শূদ্ৰ জাতিৰ ধৰ্ম কি?

গুরু—পৰিচৰ্যাশ্রমকং কৰ্ম শূদ্ৰস্যপি স্বভাবজম্। গীতা ১৮—৪৪।

ব্রাহ্মণ, ক্ষত্ৰিয়, বৈশ্যসকলৰ সেৱা কৰা অৰ্থাৎ জীৱ সেৱা শূদ্ৰৰ স্বাভাৱিক কৰ্ম। আৰু মদ, মাংস, হাড়, হাব, চামড়া, শিং আদিৰ কাৰ্য্যও শূদ্ৰ সকলৰেই। শূদ্ৰ বুলিলে মুচী, চামাৰ, চণ্ডাল আৰু মেটৰকেই জানিব লাগে।

বৰ্ণ চতুষ্টয়ৰ সংক্ষেপ বৰ্ণন হৈ গল, আৰু যদি কিবা স্মৃতিবলৈ আছে কৈ সোধা।

শিষ্য—হে ভগৱন! আশ্রম কেইটা আছে?

গুরু—চাৰিটা—ব্রহ্মচৰ্য্যাশ্রম, গ্ৰাহস্থ্যশ্রম, বানপ্ৰস্থ্যশ্রম ও সন্ন্যাসাশ্রম।

শিষ্য—বাক এই বিলাকৰ বিষয়ে আৰু নকলেও হব;

স্মৃতি বিষয় কেইটামান জানিবলগীয়া আছে।

গুরু—কোঁৱা।

শিষ্য—হে ব্ৰহ্মনিষ্ঠ ব্ৰহ্মবিদবৰিয়ান গুৰো! নিত্য আৰু অনিত্য বস্তুৰ বিবেক কাক বোলা হয়।

গুরু—নিত্যবস্তু একংব্ৰহ্ম তদ্যতিৰিক্তং সৰ্ব্বমনিত্যম্। নিত্য সত্য পদাৰ্থ একমাত্ৰ চৈতন্য স্বৰূপ ব্ৰহ্ম, ব্ৰহ্মৰ বাহিৰে যিমানবিলাক পদাৰ্থ দেখিবলৈ পোৱা যায় সকলোবোৰ

মিছা অনিত্য মায়াৰ বিকাৰ মাত্ৰ। কিয়নো দৃষ্ট পদাৰ্থ মাত্ৰেই ক্ষণধৰ্ম্মা বিনাশশীল; সেই কাৰণেই মিছা বুলি কোৱা হৈছে।

শিষ্য—আত্মা কাক বোলে?

গুরু—স্থূল সূক্ষ্ম কাৰণ শৰীৰাদ্যতিৰিক্তঃ পঞ্চকোষাতীতঃ সন্নৱস্থাশ্ৰয় সাক্ষী সচিচদানন্দ স্বৰূপঃ সন যতিষ্ঠতি সি আত্মা।

অৰ্থাৎ স্থূল শৰীৰ, সূক্ষ্ম শৰীৰ, আৰু কাৰণ শৰীৰৰ ভিন্ন অন্তৰ্গত, প্ৰাণময়, মনোময়, বিজ্ঞানময় আৰু আনন্দময় কোষ বিলাকত যিয়ে জাগ্ৰত স্বপ্ন আৰু সুষুপ্তিৰূপ তিনিও অৱস্থাৰ সাক্ষী আৰু সৎ-চিৎ-আনন্দ স্বৰূপে চৈতন্য পদাৰ্থ দেহগত চিত্ত পটে অৱস্থিত, তাকেই আত্মা বুলি কোৱা হয়।

শিষ্য—গুৰুদেৱ! মোক্ষ লাভৰ সাধন কি কি?

গুরু—ভক্তি সাধন, যোগ সাধন আৰু জ্ঞান সাধন।

শিষ্য—তেনেহলে মোক্ষ কাক বোলা হয়?

গুরু—তাপত্ৰয় ও পঞ্চক্লেশ নিবৃত্তি এবং পৰব্ৰহ্মে জীৱাত্মাৰ অদ্বয়ভাব অৰ্থাৎ—তং হৃদৰ্শং গুটমনুপ্ৰবিষ্টং

গুহাহিতং গহবৰেষ্টং পুৰাণম্।

অধ্যাত্ম যোগাধিগমেন দেবং

মহাদীৰো হৰ্ষ শোৰ্কৌ জহাতি ॥ শ্ৰুতি

দুৰ্বিজ্ঞেয়, অব্যক্ত, সৰ্বভূতস্থষ্ট বুদ্ধিগুহাত যিয়ে অৱস্থিত

সেই সৰ্বাধিষ্ঠাতা সনাতন দিব্য জ্যোতি স্বরূপ । পৰমাত্মার
 যোগ সমাধিব দ্বাৰা দৰ্শন ঘটিলে জীৱাত্মা ও পৰমাত্মা
 অভিন্নতা প্ৰাপ্ত হয় অৰ্থাৎ জীৱাত্মা ব্ৰহ্ম প্ৰাপ্ত
 হয় তাকেই বোলে মোক্ষ বা ব্ৰহ্ম নিৰ্ব্বান । ন চ
 পুনৰাবৰ্ত্ততে ।* শ্ৰুতি । মোক্ষপ্ৰাপ্ত মুক্তাত্মা পুনঃ এই সংসা-
 বত জন্ম গ্ৰহণ নকৰে সি সৰ্বতোভাবে অন্দয় হৈ ব্ৰহ্মেই
 হৈ যায় ।

নানা পন্থা । এই পথৰ বাহিৰে অন্য কোনো
 শ্ৰেষ্ঠ পথ নাই । বাচা ! এতিয়া যোৱাগৈ । এইবোৰেৰে মন
 সংযত কৰি মনত কৰাগৈ । মই এতিয়া বিৰাম লওঁ ।

ওঁ শান্তিঃ শান্তিঃ শান্তিঃ

সমপ্তোহয়ংগ্রন্থ ।